

р Ш6(2-4к)
К С-43

С.СКЛЯРЕНКО

ВІТЕР з ГІР

КНИГОСПІЛКА

Б263313

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

+

Шифр Рк Ш16(2-4к); ^{С-43} Инв. № 2429928

Автор Скляренко С.

Назва Вітєр з цїр; Ото-
вїданнє.

Місце, рік видання Х.; К., 1930.

Кіл-ть стор. 137, [3] с.

-\\- окр. листів _____

-\\- ілюстрацій _____

-\\- карт _____

-\\- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

Конволют _____

Примітка: 28.03.2005,
Монз -

С. СКЛЯРЕНКО

ВІТЕР З ГІР

ОПОВІДАННЯ

КНИГОСПІЛКА
ХАРКІВ 1930 КИЇВ

Бібліографічний опис цього видання вміщено в «Літопису Українського Друку» та «Картковому репертуарі» та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Обкладинка худ. П. Д е й н е к и.

Державна ордена Трудового
Червоного Прапора
Республіканська бібліотека
УРСР імені КПРС

-4-

ЧИТАЧУ!

напиши свої думки в приводу цієї книжки, зазначивши свій вік та соціальний стан, і надішли їх на адресу: **Київ, Пушкінська 8, Український Інститут Книгознавства.**

Трест «Київ-Друк», 3-тя друк., Червона площа 2-а, зам. № 947—4000, 8³ с друк. арк.
Київський Окрліт № 262—1930

СОНЯШНИЙ ЗАЙЧИК.

1.

На вікні квітки. З ліжка не видно, що там за вікном, але, коли підвестися, то—

півколо затоки, зелені човни й білі вітрила на них, сіра гора з зеленими плямами виноградників і— море. Над морем—небо, але таке воно прозоре, що не розібрати, де кінчається море й де починається небо.

Ближче од півкола—жовтий пляж. Червоні, сині, блакитні „купалки“. Коли придивитися добре, то видно й колір засмаленого тіла. Купалки ворушаться—їх путь по косі до моря й назад до маленьких наметиків, що нагадують кошички для дітей. А де найбільше блищить коса—на смужці між водою й піском—стоять хлопчак з татарського села Карачарів. У кожного з них у руках довге гнучке удилище. І кожен немов дивиться на поплавцець—барвисту цятку на воді... Але помиляється, хто так думає. Татарчата пильнують не тільки поплавців, а й речей відпочивальників. Адже скільки є принадних речей? Є блискучі срібні гаманчики, є гарні з везерунками втиральники, ланцюжки з золотими орнаментами, черевички жовтої шкіри, біноклі, цигарки, смачні наїдки. Татарчата ловлять рибу, але дивляться більше на речі. Вони так люблять гарні речі. Чом би не дивитися також на власників тих гаманців, коли є очі?.. Власник піде в воду, обмие тіло, закортить йому вдарити руками об воду і попливе він далеко, далеко від берега: знає добре, що нічого боятися втонути, бо куди не поткнися, хоч як далеко запливи в море, а гукни тільки й за хвилину біля себе побачиш зеленого з синім або червоним дном човна, а чорний весельник подасть руку і за копійку привезе до берега.

А тим часом татарченя в малиновій шапці пішло вже додому. На плечі взяло вудки, в руки — принаду для риби та ще речі людини, що так любить плавати в морі.

Нехай гукає власник речей:

— Мустафа!.. Аллахі!.. Абе-Керім!.. Куди? Вернись!..

Ще раз вирине малинова голівка татарчати з кущів винограду, а тоді — зникне в зеленій гущавині — поминай як звали.

Почали відпочивальники гуртом збиратися. Один речі вартує, а решта купається. Татарчата також почали організовуватися. Прийдуть гуртом до вартового, виходить наперед кучерявий Селім і починає:

— Я тебе, рус, фокус покажу... Дим пушу з ушей.

Здивується відпочивальник, що прожив цілий вік у такому великому місті, як Москва, а ще не бачив, як дим з ушей пускають.

— Показат?..

— Покажи.

— Дай папірос.

— На!

— Вогонь?

— На!

Запалює цигарку, сідає перед відпочивальником на пісок, затягується глибоко димом.

— Хареш табак... Наш купував?

— Ваш. А ти покажи, як дим піде через уші.

— Чічас. Видиш?

— Бачу, що з рота йде.

— Піде й з носа.

Решта татарчат сідають кругом вартового. Вони з такою радістю поглянули б на речі відпочивальників, але треба дивитися на фокус Селіма, бо він ще не показував їм, як з ушей пускати дим, а це може знадобитися кожному.

— Пускай, Селіме. Пускай! — просять вони.

— Чічас, — розхолоджує їх Селім.

Цигарка горить. Висохла вона під сонцем, тютюн, як перець — незабаром і вата горить, а диму з ушей не видно.

— Тепер харашо. Полно диму. Дай папіросу — з ушей пушу.

І запалює нову цигарку.

— Не зробиш нічого, Селіме... Сміятися будемо з тебе, — глузують з нього татарчата.

- Зроблю.
- Ой, ні?
- Зроблю.
- Не віримо.

І гурт татарчат іде геть. Їх обдурено.

Тільки Селім та відпочивальник-вартовий сидять один проти одного. Селімові кортить дим пустити з ушей, а вартовому — побачити цей цікавий експеримент, щоб потім показати його своїм товаришам, які незабаром повернуться з моря. Селім курить, як алькоголік п'є горілку. Пожадливо та часто затягується гірким димом.

— Дай ще одну папіросу... Чічас буде дим.

Що значить одна папіроса, коли в руках буде секрет? Дає папіросу Селімові — жде. А Селім уже ледве дихає. Чотири цигарки не жарт. Допалює папіросу й з сумирним виглядом заявляє:

— Не. Сьогодні нельзя. Мало ел. Завтра прийду, покажу, як дим іде з ушей.

Немов побитий собака, іде Селім геть, а стомлений довгим спостереженням курця вартовий схиляється на пісок. Думав розказати та показати товаришам, як пускати з ушей дим, а тут тобі й на... нічого розказувати. Тільки очі заболіли.

Далеко заходить Селім, коли повертаються з моря відпочиванці. Тоді вартовий виявляє, що в нього є дуже цікавий матеріал для розповіді.

- А де мій годинник?
- Де мій бінокль?
- Де штани?
- Де золота обручка?..

І ніхто, навіть вартовий, не знає, де шукати ті речі, бо зелені, малинові й жовті брилики вже подалися через виноградники до Карачарів. А в Карачарах стільки татарчат, скільки виноградних зерен на всіх виноградних лозах.

З вікон кімнати видно, як власники речей мотають кулаками перед носом вартового. З переляку вартовий відступає назад, заголює руки, немов думає від кулаків оборонятися, а потім... повертається спиною до своїх ворогів, до тих купальників, що їхніх речей не доглядів, мчить до готелю, а за ним по піску, важко відсапуючи, поспішають відпочивальники.

— Покурив!.. Бодай тобі до віку курило.

— Ах ти ж бандит... голодранець...

— Ми тобі покажемо.

За ними біжать татарчата й настирливі, заїдливі собаки, що норовлять кожного вкусити за литки й не так того, за ким женуться, як тих, що женуться. Собаці однаково — біжить: кусай його...

— Ала верди! — гукають татарчата.

— Гав-гав — собаки.

— Кусі його... А ту!.. ту!..

Всі зникають за рогом.

А з вікон кімнати можна знов дивитись на півколо гавані, на море та на блискучий від сонця пісок.

Незабаром татарчата повертаються весело назад... Відпочивальники збільшують варту біля речей, море лиже пісок, а далі від берега воно таке тихе й спокійне, що, здається, його й не розворушити.

На обрії тане дим. Там, далеко від берега, не видно звідсіля, проходить пароплав, що робить черговий рейс від Батума до Новоросійського.

2.

Ще море на сході бузковіло, коли прокинулася Оля. Легенько відкинула ковдру, спустила ноги на підлогу, наділа шльопанці і пішла в сад. Їй здавалося, що вона така маленька дівчинка, за нею доглядають, вона зробила великий злочин, що встала так рано, коли Назар ще не замітав доріжок у садку, а куховарка Пулька (відпочивальницький утвір від слова Пульхерія) не йшла на базар. Але ранок гарний, море принадно дихає і такою радістю насичене повітря, що —

— як лежати в кімнаті, де мухи й пахощі зів'ялого кавуна?.. Нехай спочиває Наталя, їй фунти потрібні.

Лягла Оля на траву, дихала пахощами квіток. Здоровішала й чула все жіноче в собі. Загострювала жіночий початок — любила землю, квітки, себе. Гладила руки, ноги — здавалося, що не сама себе пестить, а хтось прийшов, її пестить. Шепоче:

— Моя гарна дівчинко! Хороша! Люба! Як багато в тобі здорового, принадного, доброго. Ти як камінчик, обмитий морськими хвилями. Чиста й цнотлива. Тому то тебе люблять. Як тебе не любити?..

Діткнулася рукою грудей. А вони затремтіли; довго й лоскотно коливалися — не від дотику руки, а від сили внутрішньої.

І знову чула Оля:

— От твої груди. Вони ж гарні. Нехай кажуть, що це не по-нашому, що не варто вихвалювати красу жінки. Але ти скалка коштовного каменя. Які в тебе гарні груди! Вони тому гарні, що ти годуєшся молоком землі, росяним соком — і здорова в тобі кров.

Поглянула на руки.

— Ось — rischi руки. Одна довга — буде вік довгий, а її перетинають дрібні rischi — буде багато гарного й поганого. Але навіщо згадувати про погане, коли ранок такий хороший?

Хотіла засміятися — так, щоб почули рибалки на морі, щоб прокинувся курорт, щоб вийшли всі сюди в сад, де тремтять краплі роси внизу на листьях.

— Не можна. Де ще є така дурненька дівчинка?

Вітер від моря дихає:

— Раз... два... три...

Серце б'ється.

— Раз... два...

— Раз... два...

Якась чудна, червона, з жовтими крильцями, пташка сіла на картате листя, зацокотіла:

— Цок... цок...

— Цок... цок...

Такий ранок!

Пішла до вікна. Стала на камінь, заглянула в кімнату. Наталя натягла на голову ковдру — спить.

— Наталю!

Мовчить. Мабуть спить.

— На-та-лю!

— Чого? — озвалася з-під ковдри, сердито, спросонку.

— Золотко моє... Серце, йди сюди!

— А де ти?

— Біля вікна.

Підняла голову з-під ковдри.

— Носить тебе! Спати ще треба. Тінь від сонця по той бік хати, а вона ні світ, ні зоря — витворює...

Кирпатий ніс у зморшках. Губи спросонку припухли, коси розкуйовджені. І з-під кінчика ковдри — босі ноги,

порізані черепашками. Нігті на пальцях з китайським чорним обідком.

— Не сварися, Наталю! Ранок гарний. Не можна спати. Сіла на лутку вікна. Ноги по той бік вікна, коси спустилися в кімнату, а на лутці — Оля.

— Іди сюди!

— Спати хочу. Спа-а-а...

— Не галасуй — почують всі.

— А ти чого заваджаєш?

— Не буду. Спи...

Сплигнула з каменя, подалася до моря.

На пляжі нікого. Час ранній. Не треба зодягати купалки, око нічиє не побачить. Скинула легеньку синю спідничку, вбрання — витяглася немов тополька. Синю купку одягу поклала на пісок, а сама проклала стежку за ніч прибраним хвилями, рівним піском до моря. Танцювала на гострих камінчиках, що боляче колють ноги, погналася за біленьким крабом, потім побачила дивне морське створіння з багатьма хвостами, прозорим слиз'явим тілом, весело сміялася, коли створіння виривалося з її рук, далі йшла, глибше, стежила, як створіння намагається притаїтися між камінням, кричала:

— Куди, куди?

Коли створіння губилося в зеленкуватих рослинах, брела далі.

І раптом побачила, що не розгледить — де рослини глибоко в воді, а де її жертва. Злилося все з водою.

— Таки обдурило...

Ще раз засміялася:

— Ха-ха-ха, — обдурило.

Тоді помітила, що далеко забрела, вода дійшла до шиї, а на березі, якраз біля одягу її, стоїть татарча.

— А ти чого там став?

Татарча щось показало руками.

— Іди геть!

Знов ворохнулося татарча.

— Іди геть, бо я гола.

А татарча не йшло від одежі.

— Гарно було б, — подумала, коли б він не дивився на мене, а взяв в оберемок мою спідничку та кохтинку та й подався до Карачарів? Гарна я була б?! Голісінька прийшла б додому.

— Іди геть! Як тобі не соромно?

А татарча мабуть також надумало скористатися з того що нікого на березі немає—вільно покупатися й йому Скинуло куці штанці, побрело в воду.

— Йому, бідному, покупатися кортить, а я його штурмую.

Гребнула рукою, повернула праворуч, попливла до татарчика, що різав легко воду...

— Стривай, Селіме, попливемо разом.

Він засміявся.

— Потонеш...

— Хто? я? Щоб ти не втонув!

І попливли. Струміні води лоскотали стегна. Хоч груди та коси заваджали Олі плисти, але вона надолужувала, рівно дихала, не втрачала даремно сил, не крутила з боку в бік, а була певна себе.

Випередила татарча.

— А що? Не казала я?

Лягла на воді. Руками легенько розводила, ноги в струну витягла і заспівала:

Чи я в лузі не калина була.
Чи я в лузі не червона була,
Взяли мене, поламали,
Та в пучечки пов'язали —
Така доля моя,
Таке щастя моє...

Татарча підпливло ближче. То був молоденький хлопчак, років десяти. Поглянув на Олю вузькими очима, засміявся...

— Кара киз!

— Хоч і кара киз, так ти маленький. Ось такий...

Вийняла з води руку й на пальці показала, який він маленький.

— Маніпупусінький...

Сонце підійняло голову над морем.

— Пливемо назад!

Попливли і разом ловили крабів між камінням.

— Годі. Ти побудь у воді, поки я вдягнуся, а потім сам вилазь. Я на тебе не буду дивитися. Добре?

Пішла на берег. Знала, що татарча повернулося до моря і дивиться на білі вітрила.

На курорті є пошта. Тільки й штату всього, що завідувач та посланець. Завідувач з 9-ої до 4-ої сидить у своїй кімнаті, що прозивається кабінетом. Справді — це невеличка комірчина, де всього майна — обкована залізом скриня, стіл, стілець з ініціалами Катерининської залізниці, вітрина з листівками, на листівках троянди, кароокі дівчата в обіймах молодих хлопців, дивні дерева, ліси, — під усім тим написи: „Палке привітання з Кавказу“, „З високих гір Кавказу шлю поцілунок вам“, — бльокноти для дівчат і для хлопців, кілька щоденників та хрипкий годинник.

До пошти відпочивальники добре вивчили шлях. Щодня, рівно о 10-й приходить високий, чорнявий, як він сам себе прозиває — „професор“ та запитують:

— До запитання Корфу немає?

— Ні, — відповідає завідувач.

Трохи пізніше приходить дівчина Оля. У неї родинка над правим куточком рота. Синя спідничка.

— Рекомендованих не чути?

— По радіо переказали. Беріть!

Дістає з шухляди два листи, на яких виведено мережкою адресу, в куточках дві марки по чотири копійки, а решта марок по складах конверту з другого боку.

— Вам добре заліплюють листи. Хоч як кортить прочитати, а не вкусиш.

— А ви хіба читаете чужі листи? Ай-яй-яй! Як вам не сором!

Сміється завідувач. Чорні вусики правою рукою гладить.

— Коли б усі листи читати, то... — махає безнадійно рукою.

А Оля йде й по дорозі листи читає.

Після неї приходять „дами з Ленінграду“.

— Нам гроші?!

— Які гроші? — дивується завідувач, хоч і знає, про що мова, і він себе дивно почував би, коли б ці „дами“ чомусь хоч один день не показали носа до пошти...

— З Ленінграду.

— А на чие ім'я?

— Мадам Зальцман та мадам Кройц.

Завідувачеві кортить засміятися, але він стримує себе, риється в скринці, де лежать доплатні листи, довго вовтузиться, перекидає листи, перепитує:

— Зальцбан?

— О, ні, ні... Мадам Зальцман.

— Не розберу. Після літери „ц“ літера „б“, чи „м“?

— М-м-м-м-м-ммм, — ревуть дами разом, — Зальцман.

Завідувач шукає далі.

— А вам великий переказ?

— Дами поглядають одна на одну.

— Як, Віро Соломоновно, думаєте? Сто чи двіста?

— Тільки двіста.

— Вам двіста та мені... мабуть теж двіста, то... шукайте на чотиреста.

Нарешті завідувач заявляє:

— Ні, переказа вам немає.

— Так ви погляньте добре! Ми не знаємо суми! Може й на сто... Як ви думаєте, Віро Соломоновно?

— Так, так... Пошукайте. Може...

— Ні, — категорично заявляє завідувач, — немає.

Тоді дами починають розмови.

— Вас іст дас? — каже віра Соломоновна.

— Же не компранча!.. — відповідає друга.

І потім разом, перебиваючи одна другу:

— Наволочі Мерзотники! Їм дай жінку, а гроші потім. Ти сиди та жди. Бодай би ви показалися.

Завідувач весело сміється, але на зовні він спокійний: робота така.

— Тут виражаться не можна! — каже.

— Пардон, — винувато шелестять дами.

І йдуть, щоб завтра зіграти тієї ж.

Завідувач знає, що тепер саме на часі прийти „туркові“. Це — молода людина, кажуть одні: інженер, а інші — валютчик, якого прозвали турком за те, що він в перший день свого приїзду добре випив у духані „Гірський верблюду“, бігав по курорту Зончаку з ножом, а потім, у чому мати породила, на трибуні, що збудували селяни до першого травня, виконав знаменито сольо:

Тепер я турок, не козак,
Здається, добре зодягнувся —
І як воно все вийшло так,
Що в турка я перевернувся...

Відпочивальники, що зроду не бачили живого турка, користувалися з нагоди це диво побачити, татарчата кидали в нього камінцями, а „турок“ ревів:

І як воно все вийшло так,
Що в турка я перевернувся.

Інженера чи валютчика забрали в міліцію спати, вели того через увесь курорт, а він співав своєї та гукав зустрічним:

— Не підходьте до турка, бо заріжу!

Наслідки спання в міліції дали себе знати. Інженер за час свого відпочинку жодного разу не був на пляжі, не бував ніде на людях; вечорами до нестями пив вино на батьківщині „турків“, у духані „Гірський верблюд“, обід приносили йому додому, а він знав тільки стежку манівцями до пошти.

Запитував завідувача, немов боявся, що його всі почують:

— Червінчика можна?

— Ваш акредитив? Аби він, а гроші знайдуться.

Виймав зелененьку книжечку, а завідувач давав йому ще зранку приготований червінець.

— Ходили?

— Ходив.

— А як?

— Міцне.

— Чи багато?

— Не питайте.

— Сами?

— О, ні.

— Довго?

— До другої.

— І дівчатка?

— Цього добра...

— І сьогодні?

— Піду.

І зникав з червінцем у кишені, щоб терпляче сподіватися до вечера, коли ніхто не побачить, як він простує до духана.

Саме в цей час хрипкий годинник б'є другу годину.

— О, — каже завідувач, — почнуть листи посилати.

Правда! Відпочивальники починають посилати листи. „Дами“ посилають три рекомендовані листи в Ленінград,

Корф посилає лист до запитання, Оля приносить два рекомендаційних, дебела дачниця посилає скриньку з айвою.

Потім відпочивальники йдуть пляжитися, а завідувач довго перебирає листи. Вони такі таємні, кожен з них, не побувавши ще в поштовій скриньці, має свої пахощі, має свій зміст. Листи дражнять, пориває прочитати хоч один із них, розгадати, що там написано.

— І то чортові мухи! Літо, що й говорити.

Одбивається завідувач від настирливої мухи та б'є об стіл листом, який посилає Оля. І раптом, коли вбиває муху, помічає, що лист розліпився. Мабуть, його мало послинила Оля, і загортка з другого боку розклеїлася.

— Як навмисне, — шепоче завідувач: — Йй-богу, не кортіло.

Дивиться в вікно, чи не видно кого близько, бере голку, легенько, щоб не порвати конверта, веде.

— Чи й варт було дивитися, коли так багато написано? А ще й рекомендаційним посилає. Фе! Годину читати треба. А проте треба прочитати. Не я винен. Так трапилося.

Зеленкуватий папірець, кольору висхлої трави рівними рядочками вимережено. Жіночий почерк. Видно, що писала жінка зі смаком — літери круглясті, рядочки як намисто, з боків — як одрізав хто, немає плям, і чорнило гарне — червоне на зеленкуватому тлі.

Лист такий:

З/VI-27.

Зончак.

Мій Ясю!

Тільки три дні, як я приїхала сюди. Але здається, що вже багато-багато часу проминуло. Залізниця—вражіння. Тут — нові люди. Зовсім не так, як дома: багато сонця, пісочок, море — хороше, як ти, мій любий хлопчику, риба, виноград, все, все, все! А я тут тільки три дні. Тоді, коли всього треба прожити тридцять. Як багато і як шкода, що тебе тут, біля мене, не буде. Уяви собі, що я приїду зовсім іншою, здоровою, веселою, і ти не будеш говорити, що твоя Леля сумна та невесела. Ось побачиш, мій гарний!

Живу так. Прокидаюсь дуже рано, як звикла дома. У мене в кімнаті є ще одна товаришка. Якась чудна! Лає мене за веселість, за настрій. Йй все не до смаку.

Вона ворог сонцю, ворог всьому, що є тільки гарного на світі. Лежить, будує чудні гіпотези про любов, про шлюб, полове питання. Що б не почала говорити, а зведе на те, що любови немає, та й не тільки любови, а й взагалі гарних стосунків між чоловіком та жінкою. Говори їй про спільне життя (не про пестоші, а про товариське, як у мене з тобою, життя), а вона губи надме та й цідить крізь зуби:

— Гидота... Спільне життя! Лежати з людиною в ліжку? Жаб'яче життя! Це ж все обридне. Щодня однакові розмови, вивчаються звички. Все знаєш, що є гарне, що огидне в чоловікові. Мерзотно!

— А що ж, жити треба жінці без чоловіка? — запитую я. — Чи може ти за таке вже вільне кохання, щоб кожна жінка була власністю всіх чоловіків і, навпаки, кожен чоловік задовольняв статеві потреби всіх жінок?

— Я не про те, — відповідає Наталя. — Я... взагалі проти статевої проблеми. Я її не розумію, бо немає в мені найменшого потягу до чоловіка. Мені здається, що людям треба тільки жити, відкинувши всі статеві проблеми. Я ще розумію говорити про колективізацію, про соціалізм, але говорити про статі — гидко. Немає чоловіка й жінки — є люди...

— Але, голубочко моя, — кажу я тоді й відчуваю, що починаю нервуватися... — Кому потрібен тоді потяг твій до будівництва, коли всі будуть одностатевими істотами?

— Як то кому?

— Та так, що будувати буде нікому.

— Чому?

— Тому, що коли статеву проблему розв'язати в твій спосіб, тоді людство неминуче засуджено на загибель.

— Дурниця.

— Подумай сама, яка дурниця, коли не буде огидних тобі поцілунків, коли не буде твого жаб'ячого ліжка і людей-мокриць, тоді...

— Що?..

— Не буде тих маленьких істот, з яких потім виходять такі, як ми з тобою, люди.

Нас не буде!

І Наталя змовкає. Та й що їй говорити?

Шкода, що тебе тут немає. Ти б їй „показав“, як

статеве питання розв'язати. Я скоштувала розв'язання і знаю твій погляд. Але...

Так вона мені не дає жити. Черницю з себе хоче показати — все не так. Лягай спати рано, пізно вставай, їж по нормі, любити нікого не дозволено, на сонці бути стільки, як лікар скаже. Іще... ще... ще..

Ну а я їй:

— Плюю на твої порядки. Їм — до схочу. На сонці лежу — поки снаги моєї. Купатися — пливи, поки руки не стомляться, спати — коли очі заплющуються, вставати раніш — щоб сонечку першою руку подати... іще... ще...

Забула ще одно:

Вона мені:

— Не ходи пізно. Не гуляй. Не водися з хлопцями. Згвалтують. Покинуть... іще... ще... ще...

А я їй:

— Ще раз плюю. Ходжу, гуляю. З хлопцями. Вночі. І не боюсь, що згвалтують. Мовляв, гвалтують тільки того, хто вже згвалтований, а мені не страшно. Гулятиму й хлопчика знайду. Чого ні?

І от на цьому ґрунті — повне розходження. А втім, мені її дуже жаль. Вона може й справді не знає того, що знаю я й ти? Ну, а через те й...

Яка з себе Наталя? Присадкувата, опенькувата — (знаєш?), прилизує волосся на голові, пробор посередині, (по-поліщуцькому) і враження, що волосся завжди намащено. Фланелева завжди одіж на ній, пече. Черевики, як у місті, підбори трохи покривлені. Кирпатенький ніс, носенька непомітно, уші трошки розкарячені. На руках у неї багато бородавок, боюсь, не перейшли б на мене...

Незабаром я знову напишу. За тридцять днів ще багато встигну. А ти не сумуй. Поклади свою голову собі на плечики та й спи.

А я буду сваритися з своєю товаришкою. Щоб знав — вона дуже боїться крабів. Вчора я їй пустила одного на ліжко, так вона ніч не спала й плакала.

Я теж не спала й плакала. Де ж таки — вистачило розуму в мене? І за те, що плакала вона, я й люблю її. Коли б вона знала, який ти в мене гарний, то теж полюбила б... не мене — не думай, а тебе... Прощай...

Оля.

На пляжі заграла оркестра. Завідувач заліпив конверта, потім замислився.

4.

Казала Оля:

— Ось я вас, голубочко Наталю, познайомлю з гарним хлопчиком, а ви його полюбите, любов розведете на все море, він вас полюбить також... і буде нам усім гарно.

А Наталя сварилася. Ворушила рудими бровами, згинала в куточках губи, а великі уші її, в боки розкарячені, так дрижали, немов слова стверджували.

— Не треба мені ваших хлопчиків! Не хочу я нікого. Любви мені не треба. І без неї проживу... Любіться ви!

— Не сваріться бо, Наталю! Ось давайте краще потанцюємо. Давайте.

Стягувала її з ліжка, крутила по кімнаті, аж гомін коридором ішов.

Говорили пожилці будинку:

— Зайчик з кішкою посварився. Гарює, як маленька.

— А хіба поганий зайчик?

— Не про те... Зайчик гарний. Але з холодним розумом біля нього важко жити.

Зайчик крутив кішку по кімнаті, зайчик приспівував, а кішка стогнала, зайчик тікав з кімнати, коли кішка переможена падала на ліжку, біг вузенькою стежкою на гору.

Там гуляла Оля довгі вечори, дивилися, як червоне сонце купається, ворушить руками в морі, а потім заринає глибоко, зорі виходять на геометричні прогулянки в просторі небо, фосфоричними вогниками починає вигравати небо, пахне гостро рибою й смолою.

Співала Оля:

Ніч над морем звисає,
Простір ночі безмежний...

Співала Оля про те, що перед собою бачила. Ніхто такої пісні не співав, бо слова тієї пісні підказують кущі, підказує море, повітря, червоний вогник маяка за Ганцаком, пахучі квіти з долин.

Як метелики на вогник маяка,
так і я... так і я...

Оля не знала, як співати далі. Знала, що й вона, немов той метелик, але чому вона подібна до метелика?..

Так метелик до світла летить?..
і в вогні він бідненький згорить...
так і я... так і я...

Стояла на високій скелі над морем. Внизу запалювали прозорі вогники в воді інфузорії. Мерехтіла, виблискувала молочним світлом вода. Зорі заринали глибоко в воду, шукали там потоплених кораблів, шукали тих, хто в глибині загинув і за ким плачуть дома діти...

Скільки їх потонуло в морях,
матері потопають в сльозах...
Скільки діток маленьких ростуть,
від просторищ морських батьків ждуть,—
не вернуться ніколи батьки—
заплітайте скорботні вінки,
якорі поржавіли на дні,—
краще в морі, ніж десь у труні.

Внизу курорт запалював жовті вогники. Там чули пісню Олі—зайчика соняшного. Не чули, що саме вона співає, але мелодію відчували, і та мелодія пасувала до гомону хвиль, до плескоту води. На обрії горіли вогники рибальських човнів. Оля співала:

Я люблю моряка, моряка,
його доля, як море, гірка,
я до моря виходжу вночі,
я до моря тремчу, ідучи,
бо я знаю: шуткуючи раз,
мені море не милого дасть,
а його похололий вже труп.
в його очах і вогник потух.
Я люблю моряка, моряка,
його доля, як море, гірка.

Пісня стихала. Оля сідала на камінь, порослий мохом. Вона вміла мріяти. Думала про ті човни, що їх забрало в полон море, про моряків, принади морських просторищ, далекі країни. Нічне море, як вітер багаття, роздмухувало думки, примушувало думати.

Темна ніч. Поруч кущ шелестить гілками, а коли від моря дужче повіє вітер, тоді схилялися гілки, цілували Олі руки. Під ногами ворушилися комахи ночі, біля голови снували нитки метелики.

Довго сиділа Оля. Слухала. На морі співали моряки... Слів пісні не можна було розібрати, але пісня нагадувала плач, важкий стогін. Немов то не моряки співали, не люди просторів, не ті люди, що переможців проміж себе тільки мають, а невільники, служники моря, пригнічені, розчавлені, бідні, убогі люди.

Пісня моряків — стогін.

— У-у-у-у-у!..

— О-о-о-о-о!..

Далі на морі вив пароплав. Далеко від берега, — вогників його не видно.

Під горою курорт. Оля спускалася вузькою стежечкою. Придивлялася до темних контурів каміння, до стежки, що ледве помітно її, щоб часом не зірватися в колючі кущі. Пізнавала квітки, які ростуть над стежкою, рвала їх і в темноті намагалася по пахощам букет квіток нарвати, таких квіток, які будять сни.

Поки додому доходила, відпочивальники лягали спати. Будинок відпочинку, збудований трикутником, простягав до моря, немов руки, крила фасаду. За будинком підковою вигинався ліс. Пахло маслинами. В Карачарах рипіла гарба, хтось їхав з гір. А в духанах співали „Мжавар Жамієр“, і струни розсипали срібний пісок.

Оля підходила до вікна своєї кімнати. Світло давно погашено. Оля вгадувала, як зігнулася тепер Наталя під тоненькою ковдрою, як пахне в кімнаті кавуном та сиром, як босі ноги Наталі вибилися з-під ковдри. Тоді відчиняла незамкнене вікно. Не кортіло в хату йти спати. Але тепла ніч віщувала гарний ранок. Лізла, бо ранок дорожчий од ночі.

Наталя важко сопіла. Кортіло її подратувати. Озивалася до Наталі:

— Наталю... Наталю... Чуєте?

А Наталі щось смачне снилося.

— Га. Хто там?

На молочному тлі вікна-чотирикутника сиділа Оля.

— Це я, не бійтеся. Ви спите, а тут новин, новин!

— А-а-а-а, — позіхала, — яких новин?

— Метелики літають.

— Ну то що?

— У духані п'яні татари співають.

— Ну?

— Моряки на море поїхали.

— У-у-у...

— Квітки пахнуть.

— У...

— Гарба в Карачарах рипить.

Наталя спала. Міцно, солодко, з посвистом. Хропла. А Оля злазила з вікна, запалювала світло. Знову прокидалася Наталя.

— Сами гуляєте, а мені спати не даєте.

— Я з хлопчиком гуляла. З таким хорошим, шовковим, тендітним.

— Знаю, що не одна. Догуляєтеся.

— Завтра й вас познайомлю. Є в мене тут один на приміті.

— Вигадуєте таке!

— Щира правда.

Наталя сварилася.

— Не хочу я ваших хлопців. Не треба мені їх. Не люблю я чоловіків, терпіти їх не можу. Краще не показуйте вашого хлопчика. Очі йому... Не треба.

— Нічого. І полюбитеся, й погуляєте.

Наталя поверталася до стіни.

— Не хочу.

— А може?

— Я органічно не терплю чоловіків. Ви собі гуляйте, женихайтеся, але знайте, що мені... що я ніколи, нігде не захочу чоловіка, не хочу його пестошів, поцілунку.

— Навіть поцілунку?

— Навіть поцілунку.

— А пригорнутися?

— Нічого.

— А відчути пестоші?

— Не хочу.

— Пристрасть?

— Ні.

— Любов.

Наталя мовчала. Оля помахом ноги аж у другий кінець кімнати відкидала черевики, неохоче зачиняла вікно, ставила біля ліжка пахучий букет квіток, здіймала спіднички, дивилася на збиті об камінчики ноги, гладила голі стомлені коліна, старанно ховала кохтинку й спідничку в нічний столик, лягала на ліжку, потягалася, а потім гасила лампочку.

Об вікно билися, шаруділи побитими крильцями метелики.

Життя на курорті йшло однаково. Ніщо не порушувало спокою відпочивальників. Навіть кортіло, щоб була яка зміна в буднях, щоб трапилося щось несподіване, про що довго можна було б говорити. Бо обридли всім купалки, хлопчачі з Карачарів, нудна музика духанів, поштар, дим пароплавів, що далеко від берега обминають курорт — все обридло.

І новина трапилася. Погана, незрозуміла новина. Вранці одного дня (то був десятий день спочинку Олі та Наталі) після сніданку заклопотана Пулька, не маючи сили стримати себе, сказала на вухо одному з відпочивальників:

— Турок вночі повісився.

І враз від стола до стола покотилася чутка:

— Турок повісився. Отой, знаєте, що голий співав, а потім ночував у міліції.

— Хто казав?

— Пулька.

Розпитували Пульхерію, думали, як це трапилося, а перед вечором ходили гуртками до дачі, де жив турок, очуманілому власникові дачі надокучали запитаннями про те, як та чого повісився турок.

Доводилося кожному розповідати, що турок пив дні й ночі, що він щодня ходив на пошту та одержував на акредитив по червінцю, вночі пропивав ці гроші в духані Даїра Насібова, що турок писав листи й нищив їх, в останній день свого життя він одержав останній червінець на свій акредитив і останній лист з півночі, що в останню ніч пропив останній червінець, а потім прийшов додому, сидів до світу, написав листа, зачепив попружку за гак лампи — повісився.

З документів виявилось, що Турок — колишній офіцер, а потім касир одного банку, що він розтринькав гроші і на курорті докінчив їх, що його давно розшукувала міліція, але в свій час не знайшла. І прізвище його таке чудне — Канарейка Аристарх Македонович.

Канарейка лежав у комірчині. Біля нього стояв вартувий татарин із сільради, сподівалися на лікаря, що мав приїхати для розтину.

Канарейку порізав лікар, знайшов, що допився він до нестями і руки на себе наклав — несамопитий.

Другого дня поховали Канарейку. Кілька дачників та „дами з Ленінграду“ йшли за домовиною, а татари в шапках несли його (татар послала сільрада карачарівська). Похід пішов у гори, заховався між кущів винограду, а відпочивальники лежали на піску та пляжилися. Плавали далеко в море, татарчата нічого не крали, бо вже всіх їх знали добре.

Потім, коли Канарейку закопали, копачі-татари ходили від дачі до дачі, простягали шапки, просили.

— За мертвого! Копали! Хоронили!

І їм у баранячі шапки скидали гривеники. Татари пішли в духан і співали так, як колись Турок. Тільки слова їх пісень були татарські.

Зайшло сонце ще раз. І нікому не було важко від того, що помер Турок, а тільки так було, немов замість гарної води з криниці ковтнув морської, солоної...

Було гірко.

6.

Оля слова свого додержала. За кілька днів, як проминуло два тижні відпочинку, прийшла ввечері додому. Прийшла не одна, а з двома хлопчиками. Один крутив у руках капелюха (фасон курортний: великий козирьок, маленькі криси). Звати його Гусею. Правдиве ім'я — Августин, але на курорті охрестили Гусею. Виходило м'яко й по-родинному. Гуся казав, що він незабаром буде архітектором, що він уже вміє будувати красиві й гарні будинки, знає, що таке імпресіонізм, що таке кубізм, нео-кубізм, але ніхто йому не вірив. Знали й вірили, що він Гуся. Крім цього ніщо не цікавило. Навіть очі з червоними цятками в куточках не цікавили. Не цікавили гострі вгору уші, вигнуте підковкою підборіддя, обкусані нігті.

Гуся простяг руку (мокру чи від поту, чи від морської води) Наталі, що на ту годину дома була. Наталя подала свою, немов не руку, а кам'яну скибку.

— Августин.

— Гуся, — додала Оля.

Другий посміхнувся до Олі, сам простяг руку Наталі, міцно стис, пильно придився до неї.

— Костя...

Наталя.

Їли кавун, грали в кісточки, Наталя спочатку червоніла, сердито поглядала на Олю, а потім і сама пристала до розмови.

Пішли до моря. Гуся сів на стерно, а Костя гріб. Гріб гарно. Коли витягав весла з води, робив на воді „щуку“, брязкав веслами об воду, сміявся здоровим веселим сміхом. Оля порскала водою на Наталю, намочила кашкет Гусі в воді, приставала до Наталі, що вона полюбила Гусю, а Наталя знову червоніла, ніяково схилялася.

По всьому морю розбіглися човни. Тремтіли на воді сірі відбитки вітрил, вітер рівно дихав, небо ясніло, тільки на обрії сиза хмарка лягла, немов хто почепив дебелого мотуза — білизну на сонечку повісити.

Навипередки з човном бігли жартівниці-рибки. Плигали й розсипали бризки барвистої води. Потім заринали рибки: глибше й глибше, зеленіли, жовтіли і розтоплювалися в каламуті глибини.

Костя запалив цигарку з міцного батумського тютюну, пускав дим на Наталю, а вона чхала.

Оля заспівала своєї пісні:

Я любила моряка, моряка,
Його доля, як море, гірка.
добре знаю; шуткуючи раз,
мені море не милого дасть,
а його похололий вже труп,
в його очах і вогник потух...
Я люблю, як життя, моряка,
Його доля, як море, гірка.

Наталя засмутилася, Костя поспішав розповісти анекдоту про трьох крабів та про дівчину, а Гуся завернув човна до берега.

Гуся з Костею ждали, поки повечеряють Оля й Наталя, а потім пішли гуртом в гори. Гуся з Наталею, а Костя з Олею. Наталя, коли йшла з Гусею — посварилася. Розійшлися. Оля гукала:

— Ната-алю!.. Агов...

Гуся відповідав:

— А-а-а...

Оля сміялася, щоб те чула й Наталя. Гуляли довго. Замовкло море, замовкли гори, кажани закружляли над головами, Оля з Костею сиділи на траві. Костя пробував говорити, але помічав, що Оля ні про що не думає, замкнулася

в коло моря, дивиться на вогники, на фотографічно-магнієві виблиски маяка.

— Гарно, Костику?

— Дуже гарно.

Повійнув вітер, залоскотав струнами. Несподівано вирнули поруч з кущів Наталя й Гуся. Гуся винувато:

— А ми далеко були... Там на каміннях лазили. Наталя впала й до крови собі коліно забила...

— А я вам показувала, як збила? Бачили, чи що?

— Звісно бачив, рукою гладив, щоб не боліло...

— А що, Наталю? — запитала Оля.

Наталя мовчала. Почала сходити стежкою вниз, а всі поспішаючи пішли за нею.

7.

Три тижні проминули, немов три дні короткі. Наталя мовчала. А Оля кругом неї ходила.

— Полюбила наша Наталя Гусочку.

— Зовсім ні.

— Ти мені кажи... Бачу.

З вікна голову показувало татарча.

— Кому айва свежая? кому?

— Одчепися з своєю айвою! Геть! Іди бо, не заглядай у хату, бо голову одірву.

Татарча з переляканими очима зникало.

— Полюбила. А чом не признатися? Адже я не ховаюся з тим, що мені довподоби Костя. Зовсім не ховаюся. І Ясикові своєму, коли додому приїду, скажу, що тут на курорті я зустріла Костика, з ним гуляла вечорами.

— Цілувалася?

Оля свідомо дратувала Наталю.

— І цілувалася, і милувалася. Вночі ходили вдвох, сідали на травичку м'якеньку, а він до мене тулився, в очі мені заглядав. Ніч темна, то не видно очей. Тільки вогники стрибають. Блискучі вогники. Знаєш, коли дивитися вночі в очі тому, хто тебе міцно любить, що видно? Вогники там. Отакі очі в Костика. Він гарний. Руку мою до свого серця. Поцілує мене. А пахне він травами. Міцними травами — цілющими.

Оля вгадувала думки Наталі. Наталя не любить чоловіків, в ній живе викохане віками, з матері, баби, мабуть, по-

чуття до чоловіка — невіра. Їй не можна розповідати про чоловічу любов: вона не знає її смаку, вона не жадає поцілунків. Оля бачить, яка Наталя холодна з Гусею, дарма, що Оля просила Гусю доїняти Наталю за живе, знає Оля, що нічим не розбуркати приспаного дівочого почуття в Наталі, і тому ще більше дошкуляє Наталю словами, дає їй відчуття жагу любови.

— Так гарно лежати на траві. Вгорі небо. У нас дома такого неба немає. Небо наше — сіре, воно має дно, а це як глибокий колодязь... ні, не колодязь, а море. Розсипано в ньому зорі, як намисто. Кожна з зір має свою тінь на землі. Може я тінь тієї зірки, що ото горить над небосхилом, де далеко від берегів іде шлях кораблів від Туреччини до Кавказу, до срібноголових гір.

Наталя не дослухувала таких розмов. Вставала з ліжка, несвідомо підходила до дзеркала, вирівнювала розкошлане волосся на скронях, ішла в садок. І там довго сиділа, не хотіла з Олею говорити, навіть коли та пробувала не про любов говорити.

З газону Наталя рвала кілька квіток нічної красуні — метеоли.

— Чудна квітка. Сама сіра, коли світить сонце, вона пелюстки свої згортає, до неї — й не пахне. Хто б до неї не нахилився, хто б не взяв у руки, а нікому пахощів своїх не дасть; немов і немає їх. А от уночі, коли до квітки нікому й приходити, коли ніхто до квіток не додивляється, коли сонця немає, тоді квітка пелюстки розплющує, пахне... І пахне так, що... голова болить.

Куховарка Пульхерія стала поруч з Наталею.

— Спочиваєте?

— Вийшла посидіти. Вечір гарний, подихаю.

— Пахне квітками.

— Дуже пахне.

— Та вже, коли я чую, то мабуть дуже. На кухні від світанку: бефи, розбрати, біфштекси, січеники, горіле м'ясо, сало, олія... Так надихаюсь, що немов на світі других пахощів і немає. А от, тепер у вечері чую, як пахнуть квітки.

Мовчали яку хвилину. Наталя нюхала квітки.

— А чи гарно тут у нас?

— Дуже гарно. Їжа добра, смачна та поживна. Жити спокійно.

— Не про те я... Як крім їжі?

— Крім їжі? Це про море? Чи про гори? Море теж хороше.

— Ні, як люди?

— Що ж люди? Вони як скрізь... А чому ви це запитуете?

— Та от всі гуляють. Дівчата з хлопчиками, хлопці з дівчатами, парами в гори ходять, листи один одному пишуть (а мені передавати доводиться — старість, колись і я гуляла), ну, а в горах, звісно, просторно, травичка, кущі. Женихаються... І сусідка ваша, зайчик Оля теж ходить. Тільки вас не видно. Все в кімнаті та в ліжку... На те й курорт, щоб погуляти.

— Не люблю я.

— Може чоловік дома ревнивий?

— Ні.

— Та хоч і є чоловік, то наплюйте на нього. Скільки то раз нам жити? А хлопців, аби душа хотіла... І старому й малому буде.

Пульхерія сміялася, колихалася огрядним тілом.

— Може познайомити з гарним хлопчиком? У мене на приміті один такий є.

Наталя біла квітками нічної красулі об ослін.

Обсипалися квіточки.

8.

А коли кінчався третій тиждень, коли вищербився молодий місяць та почав гуляти над горами, вночі прийшли Костя й Гуся. Довго сиділи, пригадали історію з Турком-Канарейкою, Костя розказав нову курортну анекдоту про даму й чорну кішку, яку виграли незабаром після того, як „дами з Ленінграду“, не діждавшись грошей, продали дві парасольки, лаковані черевички та поїхали на північ. Анекдота була весела, в небезпечних місцях, які Костя розповідав спеціально „для жінок“, Гуся лазив на стільці й захлинався з сміху.

А потім пішли в Карачари. Костя давно там назвав гарний садок і виноградник. Умовився з власником садка, Абгаряном Арташем, що колись увечері прийде туди погуляти, а Арташ обіцяв дістати з льоху вина, яке має років стільки, як він сам.

Оля радісно привітала цю думку, але Наталя довго не погоджувалася. Кості довелося уклінно її просити, Гуся,

жартуючи, навіть на коліна становився, нарешті, Наталя згодилася — пішли в Карачари.

Вечір надходив. У блакиті неба, як волосся кучерявої дівчинки, плавали хмарки. В оріховому садку за курортом грала військова оркестра. Приїхали з мандрівки навколо світу моряки одного вітрильника й їх сьогодні урочисто вітали. Відпочивальники поспішали хто до дач, хто до саду. На вулиці злягала курява. Проминули майдан, трибуну, з якої колись співав Турок. Вийшли за курорт. Рівна стежка далі вела до долини. А коли з долини вийти, далі на горбах — Карачари. Над ними блакитну недоторканість хмар позолотив вечір. Пахло сосною та шипшиною. Поросли скелі мохом, немов латки на камені хтось невмілою рукою приклав.

Арташ зустрів радо. Ще здаля, як побачив їх, приклав руку до чола, потім до серця, низько, до землі схилився. Обличчя йому було вимережане зморшками, але тіло ще зберегло гнучкість молодого парубка, що все життя прожив на скелях, запозичив рухів у кози дикої.

— Я вас давно ждав. І коли раніш вино міцнішало з роками, то тепер воно старілося з кожною годиною.

— Якщо вино має Арташеву старість, то гарне воно, краще од молодого.

І знову Арташ поклав праву руку на серце.

Під наметом сіли в садку. Поруч стиг виноград. Перше достигле гроно віддав Арташ гостям. Просив їсти, приклав руку до серця та до чола і приніс з льоху пляшку старого вина. Від віку вино здобуло прозорість.

— Батько мій діжку налив, як я народився. А ще буде людям чарку випити доброго вина, як покличе мене пророк. Стежки його велінь незнані.

Арташ повернув очі на південь, у той бік, де могила Магометова, прошепотів щось недокрівними устами. І потім пішов до хати. Лукаву східню посмішку, що освітілася на чолі, як на молодих дивився, прогнав з чола.

Довго того вечора гуляли. Від вина розлилася в тілі втома. Близько десь на виноградниках співав зурнач. Косоокий місяць вийшов з гір на прогулянку до моря. Нижче на пастовні пастухи пригнали буйволів та запалили вогнище. Арташ знову прийшов, поклав у сховище думок слова про добре вино і незабаром пішов у виноградник поглянути, щоб пастухи не бешкетували.

Давно вже Арташ зробив у садку намет, закопав у землю дві кривулячки, вгорі їх зв'язав гнучкими, довгими мигдалевими пагінцями, а від них поклав жердки на камінь. Прикрив боки гілками — вийшов захисний, гарний намет. Так і стояв він, немов із гори виліз.

Гуся сів, притулився до намету. Праву ногу зігнув і сперся руками на коліно. Оля прилягла на купу ще вогкого, немов росяного, листя. Костя біля неї, розгадуючи думки. А Наталя оддалік, немов чужа, далека й не відчуває, яка гарна ніч, як тихо, не відчуває краси зурначевої пісні, пастуших розмов.

— Наталю!

Здригнулася. Якраз дивилася через долину й мереживо-листя на клаптик моря, всіяного вогниками рибальських човнів. І думала щось невиразне: чи про море, чи може про дивну хмару, що сьогодні грудьми підпирала гору над Зончаком, а може про північ: село, хати в снігах, віхоли.

— Що? Мене питали?

— Вас, чого замріялися? — запитав Костя.

— Вона про любов. Покинула коханця дома й нудиться, — сказала Оля. — Хіба ви не відчуваєте, Костику, як вас тягне додому?

— Я дома нікого не кинув.

— Хіба нікого?

— Мої коханці при мені.

— Мабуть у кишені?

— Так, у кишені. Ось тут, біля серця.

— Згорять...

— Не бійтеся.

— Не боюсь, бо не я буду горіти. Але нікому не заздрю. Смерть на огні — важка смерть.

— На вогні краще, ніж у землі.

— У нас, — озвався Гуся, — в селі був учитель. Неживий Йосип. Пив смертельно. Тиждень, чи два бувало ходить, працює як слід, а далі починає пити. Надумав, каже, розв'язати важливе питання і от питиму, поки його не розв'яжу.

— А які ж такі великі питання?

— Ну от... чого є багаті й бідні, де межа між робітником і селянином, чи може прийти час, коли не буде релігії...

— Дурні питання..

— Може й дурні? А він пив і думав.

— Ну й що, надумав щось гарне?

— Ні... — Гуся зідхнув. — Нічого не виходило. П'є два-три-чотири дні, а потім береться знову до роботи, щоб колось, за тиждень...

— Так ти не про думки, а про смерть на вогні, — перебив Костя.

— Ага. То Неживий тільки було нап'ється, просить кожного, щоб його, коли помре, не закопували в землю, а щоб на вогні спалили. Потім помер.

— І що... Спалили?

Ні! З попом поховали.

— Дурний.

— Хто?

— Та звісно хто: і Неживий, і ти.

Оля засміялася.

— Ще почнете сваритися. Краще пийте вино. За ваше... Ні, за Неживого вип'ємо.

Пили. Арташ дав тільки одну шклянку. Вона ходила від одного до другого і Костя, п'ючи після Олі, чув, що скло гепле, а Гуся відчував, коли пив після Наталі, що його губи холодні й холодне скло.

Прийшов Арташ:

— Випий, Арташе Абгоряне, за нас.

— Щоб вам жити, як мені. Довгий вік.

— А твоє життя гарне?

— Вино коштували?

— Так.

— Хмільне?

— Хмільне.

— Так і моє життя.

Поверталися додому пізно. Не кортіло йти до Зончака, де хворі, де сплять мертвим сном, кортіло сидіти всеньку ніч тут, в садку Арташа Абгаряна, слухати зурнача, пити пахощі трав, винограда, маслини.

Оля з Костею, граючись, збігали по стежці. А Наталя з Гусею поважно йшли позаду. Коли Оля з Костею підходили до Зончака, і близько не було чути Наталі й Гусі.

— Сьогодні, мабуть, скоштує Наталя, яка то є любов, — думала Оля. Терпляче ждала на Наталю в садочку будинку відпочинку. Кості спати закортіло, сторож кооперації ударив у буфер біля крамниці, а Наталі не було.

— Нехай вам присниться... Що вам цікаво?

— Коли б... ви.

— Нехай присниться Оля. Не заперечую.

Пішла спати. Не заперечувала вікна, щоб не довелося Наталі будити сторожа, коли повернеться. Пішов Костя, а за ним довго шелестів пісок.

9.

— Не поспішайте, — сказала Наталя, — ще встигнемо. Та обережно ступайте, щоб не зірвалися зі стежки. Цікаво, кудю пішла Оля з Костею?

Стали й дослухалися. Мабуть зурнач сп'янів, бо бренила тільки одна струна: довго й настирливо. Коли струна на одну хвилинку змовкла, долетів сміх Олі, але важко було вгадати: чи ще в садку Арташа сміється вона, чи внизу, в Карачарах.

— Де, думаєте, Гуся, вони?

— Не знаю.

Гуся себе почував зле. Від вина трохи голова боліла, паши́в вид і ноги важкі.

— Стомився... Ноги болять.

— Завертайте праворуч до моря. У човен сядемо й спочинемо.

Гуся пошкодував, що про втому сказав, бо йому не кортіло йти до моря. Думав, що може швидше піде спати, ляже в ліжку, потягнеться, випростає руки й ноги.

— Візьміть мене під руку.

Невміло взяв.

— Та не так... Вище. Ось так. Добре. Що ви ніколи з дівчатами не ходили?

— Ходив.

— І так?

— Ні... Я вночі до моря не ходив.

Потім, коли йшли піском, ноги загрузали і Наталя важко дихала.

— Міцніше візьміть. Щоб були гарний, то на руках би понесли.

Гуся почував, яка тепла рука Наталі, і як він тисне їй руку, а навпаки вона — до серця. А серце б'ється дуже.

— Ось тут... у човні. Сідайте в корму. Там якраз на двох місця вистачить.

Сіли. Прибій гойдає човен. Сиділи спиною до моря й до легенького вітерця. Перед ними, якраз тоді, коли сідали,

хтось погасив останній вогник у Карачарах. Було тихо. Місяць вип'явся вище, сріблив викручену межу, де море лиже пісок. Захисно. За спинами тверда стінка корми.

— Чуєте, Гуся, сирену?

— Ні, не чую. Бо й не виє вона. То тільки тоді, як буря.

— А зараз бурі немає?

— Думаю, що ні.

Придивився до Наталі. А вона сиділа бліда. Очі такі блискучі, немов вогники в них зеленкувато-прозорі. Світляки в густій траві. І така рухлива, нервово-рухлива.

— Гуся?

— Що?

— Чого в вас так серце... б'ється?

— Моє?

— Так.

— Ви ж не чуєте.

— Чую? Ось моя рука.

— Не знаю...

Прислухалася до свого серця.

— А в мене дужче?

— Що?

— Серце. Ось послухайте.

— Як?

— Ось так... Дайте вашу руку.

Взяла руки, притулила до серця. Здавила її до грудей... відчув груди — тверді груди й цяточку на кінці. Серце билось часто-часто, а грудочка, здається, ворушилася під рукою. Заплющила очі, немов вони важкі. Дивилася змутнілими (проти місяця гарно видно) очима крізь вузенькі щілинки вік.

— Гуся?!

Другою рукою його за спину. Ліктем в плече, немов голову одхиляє, а стан прихиляє до себе... Гуся схилився назад, над бортом, аж до води. А Наталя над ним.

— Гуся?!

— Га?

Нижче й нижче схилялася: гаряча, розбуркана.

— Ви... ти... гарний, Гуся. Рідненький, милий, ми... Гуся...

Ось уже так близько, що очі не бачуть контурів обличчя. Все, немов у тумані, невиразне й тьмяне.

— Мій...

Раптом вдарилася губами до рота. Несподівано, буряно п'яно.

— Ви... п'яні?

— Так, п'яна.

Цілувала. Не цілувала, а висмоктувала дорогого, міцного старого питва, що краще Арташевого, краще всього. І чула, що падає, голова важка, живе поцілунком, крім цього нічого немає на світі.

Гуся почув ще раз, як рука його біля грудей Наталі, лічить биття серця і в такт з биттям пальці стискають груди.

Майнула думка:

— Що це? До чого? Я ж не знав.

Встав. Неохайно встав. Одрвався від Наталі. Спиною об корму вдарилася. Човен захитався, вода хлюпнула об пісок.

— Що ви надумали, Наталю?

— Я?

— Ви.

Розгублена не знала, що сказати. Була стомлена й порожня в собі. Як келех, що його було налито вщерть пахощами, а потім розлито все... Збігають останні краплі. Руки, як батоги, впали на сідалку корми. На росяну, холодну сідалку.

— Я... не знаю. Мені кортить додому.

— Проведу.

— Ходім.

Виходила з човна, а Гуся, навіть руки не подав. Ішов мовчки до курорту, попрощався, пішов додому спати, а Наталя довго стояла перед будинком, що побудований трикутником, простягав він до моря, немов руки, крила фасада й був темний.

Наталя вернулася до моря.

10.

Тільки перед світанком прийшла Наталя. Думала тихенько в кімнату влізти, але Оля почула. Сіла на ліжку, а світанок поклав сірі плями на білу ковдру. Вималювалося під ковдрою круте стегно. Коси розплетені звисли до підлоги. Наталя, немов злодій, що його піймали, коли він намагався лихе зробити, стояла біля вікна.

— Ось я й прийшла...— несміливо й тривожно сказала, і, здавалося, що її хтось побив.

— Бачу. Пізенько.

— Я була біля моря.

— Одна?

— Звісно.

— А Гуся?

— Давно пішов додому.

Олю поривало сказати, що вона бачить на щоках Наталі слід поцілунків, не вірить, що сьогодні гулянка з Гусею проминула безслідно, бо жінка губить усе вночі, коли над морем звисає косоокий місяць і пахне маслинами.

Наталя поволі роздягалася. Думала спочатку лягти не роздягаючись, але потім важкими рухами, немов підіймаючи мішки з землею, зняла з себе одяг, стала серед хати, дивилася в вікно, туди над море, де ранок мив берег холодною росою.

Повернулася спиною до Олі, мабуть, щоб Оля не бачила її очей, але Оля й так знала, що то очі винуваті, стомлені, сині плями під очима й дужче вималювалися кістки на щоках.

— Чого ти не спиш, Олю?

— Вже виспалася. А ти?

— Я не хочу.

— Бо ніч прогуляла?

— Хто?

— Не я...

Наталя, видавлюючи з себе слова, говорила:

— Я не гуляла... Я не йду проти своїх переконань. Я не гуляла, а ходила до моря. Чуєш? Я не гуляла, а ходила до моря.

— Чую, але вже не вірю, бо так недавно чула нарікання на мене, що я ходжу вночі до моря.

— Але ти ходила не одна?

— А ти одна? Хіба я знаю?

— Я сказала, що одна. Брехати не вмію.

— Вірю. Чом би й не вірити? А, зрештою, мені однаково.

Наталя розчинила вікно, схилившись на нього, спочила, потім пройшла до ліжка. І коси її моталися, як цівки побитого деркача. Лягла на ліжку, вкрилася з головою ковдрою.

— А вікна не будеш закривати?

— Ні...

Оля довго не спала, сон перебила, дивилася на Наталю. Незабаром їй вставати мала, бо море посвітлішало, обрій заснував ранковий туман, а в останні дні відпустки треба було використати кожен ранок на морі, коли воно так гостро пахне смолою й рибою, коли цілюще повітря, кричать чайки. Наталя спала. Хропла спочатку, а потім затихла.

11.

Три останні дні відпустки минули непомітно, як недосівки дощу. Кожен збирався до подорожі додому, складав речі, мало ходили на пляж, мало вже цікавилися життям тутешнім, а більше ходили на пошту та лагодили зв'язки з тими далекими містами, звідки сюди приїхали. Навіть Костя й Гуся не заходили до Олі й Наталі, мабуть готувалися.

Прийшов останній вечір. Тридцятий вечір, коли на курорті пахне чужим і зринають пахощі домівки, коли їй хочеться й не кортить покидати це місце, бо за день-два почнуться клопоти, біганина, робота в установі, розмови, пересуди, сварки чорнильних душ.

Від вікна до вікна ходили татарчата. Продавали ціпочки з кизильового дерева з написами „Кавказ“, продавали айву, готові скриньки з виноградом.

Наталя уникала розмов з Олею, немов хтось суворо обірвав ту тоненьку нитку, яка між ними була раніше, немов ніколи не жили вони в одній кімнаті, не товаришували і зустріч їх подібна до зустрічів на вокзалі, коли пригадується очі, колір одягу, але нічого живого пригадати: слова, речення, думки.

Оля востаннє пила шкляне морське повітря, ходила, як і раніш, ранок зустрічати далеко за Зончак, приходила тільки до першого сніданку, гуляла в садку й свої заячі звички, рухливість, бадьорість прикладала не до Наталі, а до інших відпочивальників.

Пішов дощ і тільки зранку останнього дня відпочинку вигодинилось.

Думала Оля вечір того дня використати. Пішла за Карачари понад самим морем. Хвилі набігали, вона з ними гралася, кидала камінчики в воду, мочила солоною водою чоло

засмагле, відходила далі й далі від того місця, де легко зустрінути людину, де тільки піски, небо й море.

Зовсім несподівано зустріла там Наталю. Здригнулася від несподіванки.

— Ти?..

Думала сказати: *ви*, але вирвалося звикле:

— Ти тут?..

Наталя сиділа на великому чорному камені, що нагадував сонну людину з розкинутими в боки руками. В пальцях нервово танцювала квіточка, червона квіточка з лугу.

— Тут.

— Я думала, що ти там,— показала головою в бік Зончаку.

— Ні. Тут...

Оля відчула, що пахощі моря змінилися. То раніш море пахло чимсь гірко-солоним, а тепер, чи то після дощу, що вчора був, чи може від спеки, але море дуже пахло молоком. Солодким теплим молоком з-під корови.

— Чуєш, як пахне море?

— Як?

— Молоком з-під корови,— переказала думку Оля.

— Не чую... Я нічого не чую. Мабуть, краще піду.

Встала Наталя й пішла назад до курорту. А де ступала, на піску слід ноги й ціпочка. Слід ноги довгий, а від ціпочка—ямка. Вода заливає ямку й там бульки. Пішла швидко, поспішаючи, немов що важливе згадала, що неодмінно треба зараз зробити.

— Наталю!— гукнула Оля. Але Наталя дужче поспішала геть.

Ще раз гукнула тоді Оля:

— Наталю!

Поспішала за нею. Думала наздогнати, сказати їй щось чуле, тепле, таке... як пахощі моря цього дня. І пестити її—негарну, з дрібними косами, рижими бровами, замкнуту, знесилену.

Ідучи за Наталею, думала:

— Це в неї ще з того вечора, як вона з Гусею гуляла. Мабуть, дізналася, що пестоші чоловіка не така вже погана річ? Але Гуся негарний— жодного разу не прийшов.

Наталя зупинилася.

— Чого?— запитала. Поглянула на Олю зі злістю, немов на ворога свого.

— Ти на мене сердишся, Наталю?

— Ні...

Але Оля знала, що неправду вона говорить.

— Скажи мені. Гарненька, люба! Скажи. Чого сердишся? Щось лихе я тобі заподіяла?

Наталя сіла на пісок. Думала й коливала тілом, в свідомості своїй думки відкладаючи, полегшуючи важкий процес думання.

— Може ти того?

Зірнула нова думка:

— Чи треба казати? Може ще гірше буде?

Але надумала далі говорити, дізнатися.

— ...може ти того, що Гуся не приходить. І на мене думаєш, що це я наробила?

Рукою об пісок ударила Наталя.

— Лясь!

— Ні про якого Гуся я й не думаю. Я сказала — тому й кінець... Нетреба мені чоловіка. Не хочу його. Мені буде важко з чоловіком. Важко...

Дивилася на море, немов між хвилями, які набігають здалеку на берег, щось побачила. Довго роздивлялася, а потім — затремтіла, впала на пісок, руками голову обгорнула, рвала пісок розкаряченими пальцями, немов сама собі хотіла викопати яму, заховатися в ній, нічого не чути, не бачити, а тіло її здригалося дрібно-дрібно.

Оля зблідла. Цього вона не сподівалася й не розуміла. Не знала, що робити.

— Ти плачеш... чи смієшся?

Присіла біля Наталі на пісок, торкнулася її голови рукою.

— Не плач, серденько, не плач... І я буду... не плач.

А Наталя захлиналася. То був плач. Страшний, невимовний плач.

— І-і-і-і!.. О-о-о-о!..

— Чого ти?.. Люба?.. Наталю!.. Серце!..

— О-о-о-ой!..

— Чого?

Скиглила чайка над хвилями.

— Чого?

Схилилася до Наталі, торкнулася теплими губами її холодної шиї, цілувала її, цілувала дрібне волосся, думала допомогти їй у горі.

— Чого?

Пісок мокрий. До руки пристали зерна піску, а коли гладила Наталю — до шиї її.

— Чого ти плачеш?.. Хіба так можна? Тобі ніхто злого не зробив. Усе гарно. Тебе я люблю, думала про тебе багато. Ми ж товаришували, думками поділялися, ти сама відсахнулася, не я, серденько моє, не я.

Наталя, стихаючи, мабуть дослухуючись, сказала:

— Покинь мене... Іди! Я сама.

— Де ж тобі самій? В тобі сили немає. Ти заспокойся! Підійми голову від піску. Ну, не треба, не плач, тільки не плач. Спочинь! Скажи мені, чого ти плакала. Скажи мені! Ми ж завтра поїдемо разом звідця, забудемо Зончак, море, все, що тут було. Але там, на півночі, ми ж ще зустрінемося. У нашому місті, де все нам рідне. Не плач...

Стихла Наталя. Не підіймаючи голови від піску, почала говорити. Тихо, немов сповідаючись та боячись, щоб хто не підслухав.

— Я ніколи не відчувала життя... я жила папірцями. Ти мене розбуркала... Скільки ти говорила про пестоші, поцілунки, принаду ночей... Я ж цього не знала. І в думках моїх кожний крок твій був кроком любови... Я тобі заздрала, твоїм поцілункам, зустрічам з Костею, я дослухалася до кожного твого слова, і в той же час відчувала, що це брехня. Я казала, що мені це неприємно, я не хочу знати чоловіка... Я не знаю чоловіка, але як я хочу його знати.

— Але ти ж була з Гусею? Всю ніч. Тоді.

— Була? Ні... Мені кортіло з ним бути. Я пробувала його цілувати, я пестилася до нього, я давала йому все, себе віддавала, все, що тільки я маю, чесноти свої, цноту.

— Ти прийшла ранком?

— Він не схотів навіть поцілувати мене: відштовхнув. І тоді я пішла до моря, відчула його красу. А ти...

— Що?

— Цілувала Костю!.. Я так думала. Ти пахла поцілунком.

— Ні, люба моя!.. Нічого не було. То тільки говорила я... Костя руки моєї не цілував. Я справді зайчик, соняшний, брехливий зайчик.

Чайка скиглила над хвилями, дві постаті темніли на білому тлі пісків.

БРИНЯТЬ ОСОКОРИ.

1.

За вікном бринять осокори. Дошкуляє їм спека і ранами роз'ятреного листу туляться вони до вікон. Тендітними по-сохлими гілочками дзвонять об скло.

— Цок-цок-дзень!

У кабінеті голови райвиконкому задуха. Засмоктані, з одбитими кінчиками крил мухи, як рій, вихрять над каламарем. На стіні — грамота райвиконкому від осібногo кавалерійського дивізіону. Над грамотою, в чорній рямі, вицвілий від сонця портрет Леніна. Посміхається Ленін.

Поруч, у кімнаті страхагента цокотить рахівниця. По одній кісточці перекидає спритна рука рахівника одиниці, дужче — десятки, а коли сотні — рахівницю чути далеко.

Кабінет голови — чотирикутник. Стіна від страхагента вузька, від вулиці — широка. Поглянути зверху на кабінет, труна. І ті, що в ній, трупи. Тільки й одмінного, що трупи мовчать, а в кабінеті йде розмова.

— Помилуйте! Життя, я вам скажу, нікчемне. Нема душі спасіння! Я до нього з ласкою, а він у три господа гне мені. Людської сили немає.

— Так відділіть його.

— Кого?

На очі жінці, що розмовляє з головою наvertsається сльоза. Але в кімнаті така спека, що сльоза висихає. Жінка довго сякає носа, витирає його подолом спідниці, звиклим рухом виправляє криві риси губ.

— Кого виділити?

-- Та його ж, сина вашого, Онисифора!

— Його?

Жінка киває в куток кімнати, де стоїть її Онисифор.

— Хіба його виділиш?!

Онисифор посміхається, знизує плечима, мов не знає, про кого йде мова, підтягує попружку на поясі. І, мабуть, щось дуже смішне пригадує, бо закриває жменею рота, заплющує очі, щоб не видно було сміху, який торкнувся уст та куточків очей.

Голові здається, що жінка ніколи не скінчить своєї розмови так само, як не кінчать бриніти осокові.

— Так ви його відділіть!

— Його?

— А вже ж не царя Соломона.

— Так він нежонатий.

— Тоді женіть!

— Бодай вороги мої так, як він, женилися.

— А що ж робити?

Жінка знову починає докладно розповідати, як давно помер її чоловік, як покинув Онисифора маленьким, як вона його годувала та дбала, а тепер їй так кортить мати невісточку в хаті, а Онисифор ні кує, ні меле, та й думки про одружіння не має.

Онисифор стоїть весь час у кутку кімнати та посміхається, немов його накликало тільки подивитися на веселу комедію.

Голова добре розуміє, чого кортить жінці-удові, він розуміє, що в компетенцію голови не входить брати на себе ролю свата, а тому сто перший раз повторює:

— То женіть його! Або виділіть...

І знову Онисифор посміхається, а жінка починає оповідь про поневіряння, про бідність, та про невісточку, яка їй у роботі допоможе.

Мабуть і жінка розуміє, що вона безпорадна, що ніхто їй на всій землі не зуміє допомогти у такій важливій справі — одружити сина; вона низько схиляється над столом, поглядає частіш на сина, а коли бачить, що голова думає не про них, — задкує з кімнати.

Тоді голова обходить усі кімнати райвиконкому.

Страхагент пріє над новими списками. В кутку на нього чекає дядько з Лисоголової, в якого здохла шкапа. У загальній канцелярії цокотить під невмілими руками друкарська машинка; заспана комсомолка Маня Воропаєва щось пригорщами вибиває на ній, п'яничка Євстрат Лисак переглядає в шафі кінські картки з усього району і тоне в хма-

рах пороху. Біля дверей, що ведуть до коритара, спить сторож Савка Корчуватий. За раз-у-раз розкошлану бороду та червонуваті очі його прозвали Луципером. Савка так звик до свого прізвища, що вже не ображається, коли його так величають.

— Хоч горщиком,— каже він,— прозивай, аби в піч не ставив.

Удень спить, а цілу ніч ходить по кімнатах виконкому, палить недокурки, які збирає в скриньці на сміття, та віщує погоду.

Загальна канцелярія також нагадує труну. Світла мало, ніхто не думав, що в колишній монопольці оселиться виконком. І через те весь виконком — домовина, хата з малими вікнами, це на обличчі службовців лежить печать недокрів'я, печать цвілого повітря, печать життя без світла.

— Товаришу Кропива,— звертається до голови Лисак,— чи треба на виконкомівські коні картки виписувати?

З вікон загальної канцелярії видно, що стайничий — примусовець Мусій Зеленьак веде до криниці напувати коні. Мухи навалою напосіли на коні, рудий жеребець Алмаз вихрить хвостом, а кобила Муза задки відбивається від настирливого овода.

— Стій, пся віра! — гукає Мусій на Музу. — Тпррррру!

Гарні коні,— каже голова.

Довгу хвилину думає, немов розв'язує важливу справу.

— Запиши,— каже Лисакові:— Треба й на них картки виписати.

Маня Воропаєва остаточно розімліла, аж спина їй мокра від поту і на скронях кілька крапель. Закрутилося кільчиками на шиї волосся — взяти б отак його пальцями, полоскотати. А Мані дати шклянку холодного квасу, щоб аж у носі шпигав. Так бо пече. І Луципер у кутку на лаві починає хропти.

— Савко,— штовхас голова Луципера.— Савко!..

Савка спросоння витирає соплі з носа і цвіль з куточків очей.

— Га?

— Не га, а піди скажи Мусієві, хай коні запрягає.

— Їхати треба?

— Треба, коли кажу.

Савка солодко позіхає, важко підводиться з лави, немов лантух з землею підіймає, і йде з канцелярії. А Маня

Воропаєва білуватим язиком облизує губи, злягає ліктями на стіл,—несила більше писати. Лисак у вихорі пороху думає про воду, про холодний квас і про червоні, соковиті скибки кавунів, що спіють по баштанах.

2.

Сонце довгу путь з краю в край неба пройшло. І де йшло воно — там тоненька золота смужка. Як стрічка дівоча та смужка. Вище золота — блакить неба вгору високо постелилася, а нижче — рожеве павутиння ворухиться під соняшним промінням.

Алмаз у корні йде, ваги воза не чуючи, а Муза на пристяжці дрібно ногами перебирає, не встигає рівно з Алмазом. Ступить раз, а Алмаз вже випередив. Муза рване, а Алмаз убік ударить. Вигинає лебедем шию Муза, зубами рипить об залізо.

Мусій Зеленьк, дарма що спека, одягся так, немов їхати треба геть-геть далеко. На голові в нього бараняча шапка, з передка аж до голобель величезні чоботи звисають, на плечах сіряк, підперезаний не то мотузком, не то ганчіркою з смітника. Мусій відчуває, що в справі переїзду він грає не останню роль, віжки — в ліву руку, батіг у праву.

— А но-о-о-о!.. стерво... Но-о-о-о!

Пливуть назустріч поля. Пахне медом гречок, солодкими пузатими динями, гіркуватою олією рижіїв. А коли вітер поверне з луку, тоді чути: пахне болотом. Гниле, пліснювате повітря.

— Андрію Іполітовичу, куди?.. До Бохчавки, чи до Жуків?

— Просто.

— Ну, Муза... Ри-и-пай!..

Схилилися понад шляхом соняшники, кров'ю налилися жовті їх віночки. Впала роса на шлях і за возом не курить уже курява.

— Ану по конях, Мусію!

Ліг Кропива боком у задку. Гостро відчув принаду поля, пахощі вечора, повноту снаги земної. Немов не бачив ніколи, немов зроду не сидів в загідженій мухами канцелярії, немов не чув нудних скарг селянських, немов ніколи не було нічого... Дивувався, що не знав раніш краси степового простору.

— Що нагадує, Мусію, захід?
— Який?
— А небо?!
— Таке...— Мусій довго шукав потрібного слова.— Таке... бурякове... ні... таке, як кров на сонці запеклася... морхла кров...

— Як ти сказав?

— Морхла кров.

— А з того боку небо, Мусію... Звідкіля ніч надходить?

— З того?

Здавалося, Мусій щось пригадує. Погляне раз на небо, а раз під ноги коням у землю, де втікає з-під возу шлях. А то заплющить очі, немов у книжку думок та життя свого зазирає. Ще раз поглянув на небо.

— Небо!.. Воно нагадує... Тільки ви не знаєте, не розкажу я вам, що воно нагадує... Любив я дівчину одну. З економії Канівського. Політницею там була, а потім за красу на кухню взяли її порядкувати. Так у неї були очі такі, як зараз небо на сході. Гарні очі. Ти в них заглянь, а вони дратують. Поцілуй, міцно притулися— знай, що все проминуло.

— А де ж вона?

— Хто?

— Дівчина... з тими очима?

— Немає.

Боляче вдарив Музу.

— Рипай, стерво.

Повернувся до голови.

— Немає, Андрію Іполітовичу. Загубив.

— Хто?

— Я сам. З великої любови. Щоб ніхто в ті очі не дивився. Через неї й примусову після бупру третій рік відбуваю.

Обличчя Мусієві зробилося просте, бездумне, страшне своєю правдою,— розчинене навстіж вікно.

— А ти її любив?

— Любив. І не питайте.

— І вона?

— Так... І вона.

— Погоняй коні... Погоняй!

Мусій став на голоблі. Звис, як страшний привид, з розкаряченими руками над кіньми.

— Но-о-о-о!..

Бив у очі суховій. Небо підстрибувало назустріч, а від сходу, з-за рядових могил — високих, скитських — виповзла крицево-сіра хмара.

— Дощ буде, Андрію Іполітовичу. Гряд...

— Нічого! Поганяй коні.

Постромки нап'ялися. Муза пішла вскоки. Алмаз вкрився милом.

Пішла ходити над покосами, над стернями босоніг ніч.

— Жени коні... Дужче! Бий їх!

Мусій, немов у пропасниці, тремтів. Голова підвівся в задку воза, вп'явся пальцями Мусієві в плечі.

— Бий! — кричав голова, немов не коней бив Мусій, а його самого, і той біль прийнятний, не біль то, а насолода.

Вже півнеба затягла крицева хмара.

— Куди?.. Це чужий район, не наш...

— Просто... Бий коні.

Перші краплі дощу впали на шлях, як на рівне плесо води. Курява здійнялася над шляхом, а коні рвалися назустріч дощу, як на лютого ворога йшли. Впали краплі на гарячі стегна коней і пара знялася від стегон.

— Но-о-о-о!..— гукав Мусій.

— Но-о-о-о...— кричав голова.— Бий!..

Стемніло. І раптом ударила над степом блискавка. Здавалось, розірвалося небо, розступилося перед дужими кінями, а де розколина — біле розпечене залізо.

3.

Жив Кропива довгі роки, забувши принаду жіночого тіла, забувши, як тремтять від міцного поцілунку жіночі груди. І раптом осокорі нагадали, що роки йдуть, що треба запрягти коні, поїхати в степ скуштувати, коли не любови, то хоч простору.

Степ своє зробив. Порушив спокій. Злива пройшла над степом, а хто на степу тієї години був, той після задухи, після отруйних пахощів медових гречок, соняшників та стиглих динь — дихнув чистим повітрям, що впало з краплями дощу десь згори з високого неба.

А найбільше відчув це Кропива.

— Годі,— сказав Кропива, коли хмара пропливла кораб-

лем на захід, туди, де в улоговинах села запалили непомітні маленькі світляки вогнів.

— Годі! Назад!.. Годі... Зупини.

Мусій звернув по стерні воза, Алмаз важко відсапував, Муза пробувала рівно дихати, а Кропива ліг знову в задку, потяг під голову оберемок сіна, прикрив ноги рядом, заглянув у глибінь неба. Думав Кропива:

— Оце зав'язка. Довго розмотував нитки, а тепер дійшов до вузлика, де вони заплуталися. Тільки подумати, скільки років минуло. І чого тільки не було? Вогонь і мідяні, як кажуть, труби. Все до кращого йшов, боровся. Ось тепер краще прийшло. Чотири роки, як голова виконкому. Усі люблять, поважають. Більшого не треба. А от обридло. Спочити треба.

Потягся солодко на сіні, спати закортіло.

— Ти скільки років у примусових?

— Третій.

— А я чотири роки одбув.

— Примусової?— здивувався Мусій.

— Ні, — винувато відповів Кропива. — Чотири роки головою.

І далі думав уголос:

— Райвиконком!.. Щодня п'яний Лисак, друкарка Маня Воропаєва, Савка Луципер, страхагент Голованенко, Мусій..

— Гукали мене?

— Ні, це я так... До окружного міста, сто верстов, коли-не-коли хто приїде. А так порядкуй сам. Гарний робітник, кажуть? Добре. Але й гарному треба спочити. Не машина, не мотор, — людина.

Кропива звівся на лікоть, сплюнув на шлях, у колії. На сході небо посвітліло, незабаром впливе місяць.

— У політниці очі були блакитні?

— Ні, кращі.

— А що ж краще від блакиті?

— Та... хто його знає... гарні були очі.

Думки далі пішли по рівному.

— Так! Йому саме цього треба. Дівчини, жінки.

Знову сплюнув на шлях.

— Тьфу... Аж у роті гірко.

— Може чого поганого поїли?

— Ні, від думок гірко.

— Буває...

Окрайчиком вплив на небо місяць. Забіліли змочені дощем пізні гречки, заблищали краплі на стернях, стигла земля.

— А ти як, Мусію, сам живеш?

— Як сам?

— Без жінки, чи з нею?

— Хіба я дурний?

Повернувся назад — поглянути, чи не сміється з нього голова, може хоче „на бога“ взяти? Та побачив, що голова не жартує. Дивиться на нього суворий, замислений.

— Є в мене Машутка... Така, я вам скажу, запальна, що тільки торкнися до неї, а вже кров заграла на всі сто двадцять. Поцілуй... могила й чорна труна... Дда!..

— У нашому селі?

— А то ж де? Коли закортіло, — то й до неї... Люблю, мовляв, Машутка, до скончання життя. А ти мене полюби як слід, поки я коло тебе... Без претензій. У мене Машутка, як ось...

Мусій довго думав.

— ...Ну... як Муза... Груді дебели, руки міцні, зуби білі, як пригорнеш, до крові часом укусить.

— Гарна в тебе Му... Машутка... Гарна...

Мусій помовчав.

— Ви б мені закурити дали, а то й сами не курите і мене папіроскою не частуєте.

— Забув.. Бери.

Достав коробочку з цигарками, запалив сірника. Відлигли в кишені сірники, горіли погано. Мусій пожадливо втягав у легені дим та з посвистом його видихував.

— Гарний табак?

— Дда... Без любови важко. Хоч телицю, а когось треба любити. Душа, бач, у мене не з лопуцька, — хоче того, що й людська...

Мусій засміявся з свого дотепу. Дрібно, погано засміявся.

— Да... душа... Вже коли про душу говорити, то...

Мусій махнув рукою. Вогник цигарки зробив блискуче півколо.

— Немає душі. Була дівчина-політниця. Любив я її, та ревності заїли. Так за горлянку її придавив. Вона: хлип-хлип! От і нема душі. Була — нема... да... душа... а вони про душу. Люби й кінець. Поки любиться — любись, а ні — катись...

І знову засміявся негарним, хоробливим сміхом.

— Хі-хі-хі-хі-хі...

— Не смійся,— сказав Кропива.— Ти погано смієшся...
Погано. Поганяй коні.

— Я поганяю,— ображено відповів Мусій.— Покликали сами на слово. Ну я значить і сповідаюсь... Про любов. Но-о!

Коливалися стерні, немов рядна, під якими хтось спить.

4.

Прокинувся Кропива.

Сонце грало на підлозі. Саме заходилося нищпорити навколо побитих черевиків, котиком лягло на брудні шкарпетки, немов щоб видно було остюки й смітинки, що до них пристали. З-під великої скрині з жовтозеленими розводами поглядало перелякане, замурзане кошеня.

— Тпрусь!..

Кошеня прожогом порснуло в другу кімнату. Над вікном павук будував в'язницю для мух, швидко бігав з кутка в куток. А край павутиння сиділа муха, передніми ніжками танцювала, збиралася до павука в гості йти.

Боліла голова, руки, немов цілу ніч його бито. І в голові...

— Тьфу...— сплюнув Кропива.

Заглянула в двері хазяйка. Дебела, повногруда Дарка Хльостиківна. Цілий ранок, видно, смоктало їй груди немовлятко — заслинило кохту. А на кохті гарно видно слину дитини, змішану з молоком: кохта бузкова — темна.

Посміхнулася Дарка. Головою кивнула, завихалися груди.

— Рання пташка ніс прочищає, а пізня очі продирає.

Кропива натяг на себе рядно, поглянув, чи прикриті гарно ноги.

— Постигнемо. Діти не плачуть.

— А воно, звісно, як не плачуть, то в гречку скачуть.

— Мов й так...

Підійшла Дарка до вікна, закотила мокрий поділ спідниці, витерла лутку. Сіла на лаві біля скрині.

— З району тричі приходили. Питали, чи спить мій квартирант.

— Хто?

— Луципер. Савка.

— Нехай. Встигну.

Взяв з стільця поруч цигарку, запалив, дивився, як дим докочується до соняшного стовпа, що йде з вікна. Тоді виграє на сонечку.

— Дощу не буде? Не хмариться?

— Хто його знає. Свині кричать, землю риють, може й задощить.

Збиралася виходити. Пахло від неї кизяками з свинюшника, курами, сечою немовлятки та молоком.

— Дайте штани.

Достала з скрині штани.

— Отутечки на бильці повісьте. Потім надіну.

І коли вона схилилася над бильцем, щоб штани повісити, відчув, що близько від нього жіночі груди, повні груди, налиті молоком... Такі дебели груди, що в зморшки побралися. Схопив її за руку, до себе потяг.

— Дарко!..

Не сподівалася Дарка на це, поточилася та й на Кропиву каменем. Важка, немов сто пудів у ній.

— Чого?..

А він руку тисне до серця, щось хоче сказати, і не може, тільки губи тремтять.

— Дарко!

Рукою по стану — намацав пояска.

— Дарко!..

Губи вперед, немов збирається воду пити крізь соломинку, очі назад потягло в западини, пашить, пояса за кінець тягне. Пригадав Мусія, коли вчора на степу говорили.

— Я її за горло, придавив... Хлип-хлип — немає...

Покинув пояса, за шию взяв. Не так, щоб здавити взяв, а пригоршнею, щоб нахилити до себе тільки.

— Дарко!..

А Дарка його рукою в груди. Зуби зціпила, другою рукою в підборіддя — випорснула.

Стала серед кімнати. Розкуйовджена, очіпок на потилицю поїхав, сорочка набік, пазуха розстібнулася, груднину видно.

— Чого?

Підтягла сорочку, заховала груднину, ще раз питає:

— Чого?

Кропива помітив, що рядно скинув, мерщій схопив його

з'підлоги, на себе натяг, до стіни повернувся, руками за голову взявся. Крізь зуби процідив:

— Нічого... Снідати...

— Що снідати?

Змовчав.

— Може сметанки дати?

Так вимовила це слово, що Кропива стелувався.

— Чи мо-ло-чка?

Мовчав. На стіні над ліжком пропливла Дарчина тінь.

А Кропива довго лежав мовчки. Дивився на зайчика, що примостився над дверима, танцював, немов сміявся з нього. Дарка пішла з хати, грюкнула дверима.

Кропива підвівся з ліжка, прибрався, виглянув із хати, де Дарка, побачив її на городі — зігнулася, гірки викопує. Пішов вулицею до райвиконкому.

5.

За ніч на столі прибавилося трупу мушиного. Біля ка-ламаря лежала муха, яку вчора Кропива розчавив олівцем, а круг неї колом лягли нові мушині трупи. Кропива подумав:

— Одна здохла, а другі почули про її смерть та до неї й прилізли. Солідарність мушина!

Подумав — засміявся.

Гукнув Маню Воропаєву.

— Наказ переписали?

— Про самооподаткування?

— Ні, — про викидні.

Маня зашарілася. Навіть кільця волосся на шиї, здавалося, почервоніли.

— Такого не було, не давали.

Пригадав, що й справді такого наказу не було. Тільки думав про це сказати, щоб написали.

— Правда, помилився я. Це ще треба написати. Покличте Лисака.

Маня зідхнула — вийшла. Лисак довго шелестів за дверима з страхгентом, відхилив двері, думав Кропива не побачить.

— Лисак!

— Я тут.

Винувато ввійшов у кімнату. Половиною обличчя спро-

бував засміятися. Друга половина прикрита хусткою. Брудною, поганою хусткою.

— Чого це?

— Зу-у-уби.

— У кого пив? У Медухи, чи в Солошихи?

Покрутив головою, що в перекладі на людську мову визначало:

— Не пив. Не куштував.

Кропива злісно зрадив:

— Не пив?! Невже?

— Йй-бо, ні! Ані чарочки.

— А картки на Музу та Алмаза виписав?

— Ще. Не встиг.

— А де ж був учора ввечері?

— У сельбуді. На репетиції.

Кортіло взяти Лисака за горло, щоб правду сказав.

Ударив об стіл, гукнув:

— Савко!.. Савко!..

Виріс Савка біля дверей, немов німа кара.

— Погукай, побіжи до завсельбуду.

Погано почував себе Лисак.

— Нащо ви, Андрію Іполітовичу. Я й так усе скажу...

Подумав, що, мабуть, бачив голова, коли його п'яного шпарили хлопці біля подвір'я Усті Нерети. Він тоді таки помітив, що хтось по вулиці йшов, біля перелазу зупинився. Що далі — не знає, бо камінюкою по голові влучило, знепритомнів. Хлопці водою одливали, а потім під руки п'яного додому одвели, ще й приказували: — „Не сердься, Лисак. Це ми так з любови“

— Ось ми завсельбуду розпитаємо. Савка швиденько впорається.

Ледве не заплакав Лисак.

— Мене ніхто не бачив, Андрію Іполітовичу. Товаришу Андрію!... Страх, як не хотв і я йти. А хлопці кажуть — тільки по чарочці. До Семена Олійника пішли. Випили не багато... А я... мені... тільки чарку випив, так і з ніг завлився.

— А чого ти зав'язався?

— Зуби болять.

— Покажи.

— Хрест святий — зу...

— Покажи.

Лисак зняв хустку. Під лівим оком — великий синець. І шоку розбито аж до самого вуха. Права щока суха, м'язувата, а ліва набрякла, роздуло її, і здавалося, що Лисак посміхається...

— Гарний... га-арний...

Хотів Лисак зав'язати — передумав.

— Нащо зав'язувати? Все одно бачив...

І заплакав тоді. Соромно було, що він, чоловік, перед чоловіком нюні розпустив, але розумів, що тільки тоді, як розбудить жалість у серці Кропиви, тільки тоді врятується.

— Андрію Іполітовичу!..

Голова щось думав. Дивився на осокові, що за вікном схилилися, немов прислухався, про що шелестять вони.

— Андрію Іполітовичу... Не буду...

Із злістю в голосі, як над ворогом, якого треба тільки вбити, прошепотів:

— Не будеш?

— Ніколи не буду. Поки помру... А помиратиму — вас пригадаю... Пожальте!..

Мабуть думав на коліна впасти.

— Покинь бо. Покинь, голубе.

— Я ж не думав... Напоїли отрутою якоюсь. Може думали отруїти...

І знов не чув голова, що говорить Лисак. Слухав осокорів. Дванадцята година, Мусій повів коні напувати. Бив Музу пужалом по голові, а вона на передок ставала, брикала задом.

— Гукай Голованенка.

Думаючи, що хмара пройшла, — метнувся Лисак.

— Зараз.

Кропива взяв у руки олівця. Прийшов Голованенко. Секретар райвиконкому. Людина з новими думками та з старими звичками волосного писаря. Носив чорні вуси, як носили їх за царя Миколи, розписувався з закарлюкою, мав годинника залізничного з важким ланцюгом.

— Гукали?..

Лисак притулився до одвірка і поспішаючись зав'язував хустку.

Голованенко низько зігнувся над столом. Або уважно слухав, що скаже Кропива, або дивився, що вимальовує він на зеленому сукні.

— Гукали?..

— Гукав.

Тоді дві смерті заподіяв Кропива. Одна муха підлізла до вістря олівця, Кропива прицілився й проткнув муху.

— Так,— сказав, коли побачив мокре місце намість мух.

— Звільніть Лисака. Видайте йому, що належить.

І то була смерть Лисакова.

Поспішаючись, щоб Кропива не передумав, Голованенко вийшов написати наказа про звільнення Лисака, бо давно вже мріяв на його місце родича з Лелечичів посадовити. А Лисак немов від сна прокинувся. Поглянув на Кропиву, як на сонце, що б'є в очі, ступив наперед, думав просити, плакати, сказати, що він без роботи загине... Ще сказати, що дома...

— Жінка... Лю...ба...

Але побачив, що даремно просити сьогодні Кропиву,— такі суворі очі його, так, видно, боляче йому, що коли просити його, він ще й битиме, як учора парубки на вулиці.

Вийшов Лисак з кімнати. Пішов і сів біля своєї шафи, де таке знайоме повітря з пахощами цвілого паперу й дохлих мух.

Маня Воропаєва посміхнулася.

— Не тільки на мені окошилося.

Зацокотіла швиденько:

— До — цок-цок... Лелеч — цок-цок... Лелечської — цок-цок-цок... до — цок-цок... сільради — цок-цок...

Написала й сперлася на червоні лікті. І тремтіли кільця волосинок на її шиї.

А Кропива відчув, як розпач, лютя у його тілі перетворюється на втому, коли несила думати, несила говорити. Ворушив—водив олівцем. Забігав олівець, кілька опуклих рисок лягли на папері, вималювався контур, обрис людини... голова, руки, ноги, очі... потім груди... черевички...

— Тьфу,— вилаявся Кропива,— і лізе таке в голову.

Покинув олівця, 'обперся на спинку крісла, заплющив очі. І чув, як за вікном бринять осокові.

6.

Приходив член президії Гаркавий. Казав про школи, про те, що незабаром осінь, у Бубнові дах треба робити новий, бо старий дирчавий, у Лелечичах учитель злигався з попом,

а в Осовені свині вирили показний шкільний город, сплундрували картоплище.

Кропива сказав, що дах треба зробити, дав асигновку на гроші, про вчителя сказав, що подумає, може доведеться і з роботи зняти, а за збитки картоплі нехай заплатить хазяїн...

— Щось зійшло на вас, — мовив Гаркавий. — Очі заспані, почервоніли. Треба до лікаря піти.

— Піду ось, завтра піду, — згодився Кропива. — Це, мабуть, від погоди. То вітер, то дощ, а ти по району гасаєш.

Після Гаркавого прийшла Верхогляд — жінорг. Розповіла, що в Бубнові трапилася страшна пригода. Мати щось полола на городі, а дитину покинула біля ганку. Поки вона в городі порядкувала, свиня дитині ручки од'їла... Привезли до лікарні. Щось треба робити.

Кропива побачив: розхристана в Дарки сорочка, слина дитяча на кохті. І грудина.

Ще одна жахлива подія. У Кованому піймали парубки дівчину на лузі. Згвалтували її втрюх, а потім... піску насипали. Сьогодні вичистку робили в лікарні. Аж сестри-жалібниці плакали.

Від райвиконкому поїхав до Кованого міліціонер. Заарештувати гвалтівників. Наказав голова виконкому.

Збіг день, як збігає вода із ставка в спеку. І полохливі зайчики соняшні схопилися з підлоги в кімнаті голови і втікли на вулицю. Розійшлися всі з райвиконкому.

У кімнаті, де відбувався суд, стояв старий рояль. Жив колись на селі, як у місті голодно стало, професор, приходив вечорами та грав, а потім поїхав із села, та й зостався рояль без діла. Ніхто не вмів перебирати білі кісточки, щоб виходила пісня. Струни покрали, кілочки повитягали на бандури, підчас судів сиділи на роялі, тріснула ляда — і стояв рояль у судовій кімнаті мертвою скринею, як труна в труні, тільки миші ганяли в ньому вночі.

Ніколи не пробував сідати за нього Кропива. А сьогодні кортіло поглянути. Пригадав, як гарно грав професор, як плакали струни, як приємно було в довгі зимові вечори, коли на селі тихо зробилося, коли бандитів виловили, сидіти в кімнаті, заплющити очі, почувати втому від роботи, знати, що сьогодні багато гарного зроблено, і слухати...

Як він грав, той професор! Як він умів грати! Торкнеться, було, струн, пальці покладе на білі кісточки, зведе

й розведе руки, а вже плачуть, стогнуть струни, в кімнаті повно, щось завітало сюди, де накурено вдень, щось зайшло до великої залі, де була колись монополька, щось зайшло гарне, рідне... Зігріло всіх, кожному на голову теплу руку поклало.

Кропива пройшов через канцелярію. За столом читав список коней району Лисак.

— Чого сидиш?

— Я... я... я...

Не знав і сам, чого сидить.

— Я хочу... Музу та Алмаза записати...

— Додому час. Пора!

Весело сказав це Кропива.

— Уже й пішов, ось зараз... тільки список заховаю. Іду.

Замкнув шафу на ключ — вийшов.

А Кропива пішов у залю засідань. Шість вікон, вузьких та високих. В'язничні вікна. Перед роялем стілець. Гарний стілець. Одна товста дебела ніжка, а в середині її гвинт. На гвинті — подушка. Одкрути гвинт — вище підіймається подушка, загвинчуй — нижче. Кропива до останку загвинтив. Сів. Ноги торкалися, навіть упиралися в підлогу. Було добре сидіти, тіло немов приросло до стільця.

Відчинив ляду. Колись білі кісточки пожовтіли, а чорні, що вище, мабуть, погризли довгими голодними ночами миші, і вони світили білим тілом нутра. Між кісточками понатикали недокурків, насипали попелу й накидали папірців.

Кропива торкнув одну кісточку. Забриніла струна. Немов птах уночі в степу потяг свистом таємно, — забриніла струна. В ребрах, у ляді червоного дерева, пішов відгомін, вдарився об стіни, жалібно ліг на підлогу. І стихла струна.

Знов торкнув Кропива кісточку, другу й третю. І струни заплакали, як старці під перелазом. Старці, що прийшли на ярмарок з далеких сел, сіли під перелазом, і кожний із них почав співати своєї пісні.

І так прикро було. Самітно, тоскно, холодно. Крізь розбиту шибку війнув вітер, нагадав про ніч. Потемніли кісточки рояля, лягла на них блакить, як плями на обличчі мертвого.

Враз ударив по кісточках. Як Маня Воропаєва по машинці, вдарив по всіх, бив кулаками кісточку, немов то не порожні висхлі кісточку були, а живі істоти, що порушили його спокій — бив нещадно.

Потім устав Кропива — темним коритаром вийшов на ганок. Стемніло. В темряві заблищала від стайні цигарка, старанно хтось витер чоботи об траву. Вийшов Мусій — засміявся...

— Покусав Алмаз Музу... Любить, нечиста сила.

— Ти куди?

— По житейській справі. До Машутки піду.

Кинув цигарку на землю.

— Вона в мене панська. Подай їй Мусю, тільки сонечко спатки лягає... І чарку приготує.

— А хто там ще буде?

— Нікого. Він та вона, цебто Машутка та я, мадам з кавалером.

Сів на поруччя ганку, спробував заспівати:

Чай гарячий, чай кип'ячий
переварена вола, —
кавалери задаються,
як зелена лобода.

І знову засміявся.

— Да!.. Любить мене моя хризантема...

Біля кооперації запалювали ліхтаря. Приймали крам, що привезли з міста.

— Ходім, — сказав Кропива.

— Куди?

— До неї.

— До Машутки?

— Так. Ходім.

Пішли через майдан, а потім звернули у вузьку вулицю, де над самою головою від тина до тина звисла дреза.

7.

Довго йшли вузькою вулицею — мовчали.

Жде Машутка мене, а я з гостем... Да-а!

— Тільки дивись, щоб...

— Знаю — не первина... Гуляв у компанії.

Вийшли на леваду. Кругом стали копиці сіна. Високі копиці, вивершені лозовим гіллям. Як чубок на голові кожної копиці. Підійшла прибутною водою левада — ступи, а під чоботом чавкотить.

З трави на землю жаби вилазять, червоноживоті, сір земляні жаби. Наступи її, а вона свистить... Гидко ступати. Ішли через леваду, по пояс тонули в тумані, вище туман не встиг ще підійнятися. І здавалося, що пливуть у тумані голови та плечі без ніг.

Минули леваду — вільхи почалися. Між вільхами — липи з широким гіллям. На гіллі вулики-довбанки пасічники почепили, вдень від гілля до трав бджоли полотнину тчуть, а вночі сплять.

Обминули криницю. Кропива спіткнувся на жердку, що воду тягають. Упав, руки закаляв у болото, в глей, довго підводився, вилаявся.

— Ну, й повів.

— Зате навпростець.

— Краще вже кругом!

— Та зараз і хата.

Десь з-поміж вільх заблищав вогник. Заляскотіла собака. Вікно було шалею запнуте, і світло пробивалось тільки крізь вузьку щілинку вгорі. Мусій Зеленьак став на призьбу, спробував заглянути в хату, а собака насів на нього ззаду.

— Цить!.. Не пізнав чи що?

Суглобом великого пальця зацокотів у шибку.

Обережно від ріжка з хати підняли шалю. Крізь каламутне скло блиснули очі.

— Муся?

— Я... Відчиняй...

Відчиняла двері й шепотіла з сіней:

— Весь вечір хтось ходив поза причілком, я боялася й відчиняти. Тебе ждала.

Побачила, що він не сам.

— А хто з тобою?

Мусій до неї нахилився, щось шепотів. Кропива ввійшов у сіни. Лапнув по стіні — намацав щось живе, тепле. Закричало під руками, зірвалося.

— Тю, чорт... курка...

— Легенько там... З того боку сідало...

Ще щось прошепотів Мусій, потім до Кропиви:

— Тихенько, Андрію Іполітовичу... Батько її з Лелечичів приїхав... Не кажіть, хто й звідкіля.

А Машутка збоку шелестіла:

— Кажіть, що з міста... Ночувати привів...

— Так і кажіть, Андрію Іполітовичу... З міста...

— Добре.

Машутка відчинила двері. Недокрівне світло каганця вибилося в сіни. Під ногами Кропива сиділа курка, нічого не бачачи. Біля дверей стояло жлукто з сорочками. А в хаті хтось закашляв.

— Заходьте, заходьте до хати, — запрошувала Машутка.

Кропива обережно переступив курку, пішов за Мусієм. А Мусій, ввійшовши в хату, одійшов набік, щоб Кропива побачив, куди його приведено й щоб Машутка побачила Кропиву.

Як у печері, блимав каганець. Шалями прикрили трое вікон, заховали від людського ока ніч. Здавалось, на стіні хтось намалював три чорні дірки. Біля порогу — піч. Два півники дитячою рукою намальовано, хвостаті півники. Біля печі — лава, горщики, розбитий глечик. Далі лава. На лаві дід бородатий, кремезний. Сидить і живота гладить. Немов болить йому, або блохи кусають.

— Доброго здоров'ячка, — промимрив Кропива.

Дід позіхнув на лаві, видушив з себе:

— Здоров!..

— Добри вечір, — привіталася Машутка.

На Машутку поглянув Кропива... Сухорлявенька, живіт наперед, руки за спиною, немов заваджають вони, трохи розкарячені ноги, коса назад розкинута, ніс угору погордливо. Очі з хитрощами, передні зуби наперед похилені. Щоб краще поглянути на ніс та зуби, Кропива ступив наперед. Узяв руку Машутки, стис у своїй.

— Добрий вечір. Приймайте. З міста приїхав — у районі нікого немає, ну, спасибі, Мусій допоміг. Ходім, каже, до своїх.

Мусій підбріхував:

— Там такі порядки завелися, що приїде людина з міста, а Луципер його з виконкому прожене.

— Хто то Луципер? — запитав дід з лави.

— Сторож. Да!.. Так я й кажу: ходім до нас. Машутка поїсти дасть, яешню втне, кури водяться. Хе-хі!

Машутка витирала ганчіркою лаву.

— Сідайте. Їсти найдеться. Ви там у місті, мабуть, до пундиків звикли. А в нас по-простому.

— Нічого. Я його, — Мусій кивнув головою на Кропиву, — знаю. Простий чоловік, без примхи.

Машутка думала далі:

— А ночувати? У хаті, єй, ніде. Хіба що в клуні?

Кропива вхопився за цю думку.
— От гарно буде, тільки в клуні.
— То й добре. На сні. М'якенько й травами пахне
Правда, Мусю?
— Ги-и-и-и! Правда. Трави є пользительні. Дда!..
Мусій з Машуткою нишпорили в миснику, а потім пішли
надвір. Старий розбуркався, почав розмову.
— Так як воно в місті? Ті самі порядки?
— Однакові.
— Погано, — позіхнув старий, — дуже погано. І там само-
обкладання є?
— Є, діду.
— І позика?
— Ще більша.
— А люди в чергах за хлібом стоять?
— Брешуть. Є хліба.
— Розкажуй мені. Знаю.
Кропива дав старому закурити, а він вдихнув тютюновий
дим, як хворий на сухоти — кисень.
— А ти, синку... не з комуністів?
Машутка в хату ввійшла.
— Вам усе комуністи ввижаються.
Мусій заскалив око на Кропиву.
— Вони, діду, не з тих. По якій часті робота в вас?
— Школи лагодимо, — збрехав Кропива, мов через ви-
сокий поріг переступив.
Мусій поліз у підпіччя, довго там важко відсапував від
пороху, а потім виліз, перед собою в руках сулію держучи.
Підняв її над головою, бовтнув.
— Гремуча, клята.
— А правда, — запитав і довго ждав відповіді дід, — що
горілку преследують? Знову закриють?
— На наш вік вистачить.
Машутка біла яйця. Вдарить бочком об ріжок сково-
роди, вилле, а воно шкварчить, вередує.
Під вікном завив собака — почув гарну страву. Позіхнув
дід і перехристівав рота.

8.

Мусій почував себе господарем. Поставив на стіл сково-
роду з пахучою яешнею, вимив кухлика, об стіл сулією уда-

рив. Самогон видимає бульки. На покуті, під іконами посадили Кропиву, з лівого боку від нього діда, праворуч— Машутку. А за дідом, від вікна сів Мусій.

— Наливай, — сказав він, — та порядок знай.

Машутка взяла сулію, від ваги її аж зігнулася над столом, а на туго підв'язану сорочку звисли груди. Сорочка затремтіла, Машутка зашарілася.

— Кому першу?

— Сама пий. Може отрути намішала.

Поставила сулію, взяла в праву руку кухлика, понюхала, покрутила головою, губи підобгала.

— Вонючий.

Цокнула шклом об зуби. Високо голову піднесла, ковтнула. Ложкою вхопила яєшні, закусила.

— Ху!.. ну й клятий. В очах пожовкло.

І другу налила.

— Це вам, тату. Найстаріші з нас, то вам і пити першому.

Старий, як кінь, що гризе пашу, ворухив губами. Перехрестив кухлик.

— Благослови, боже, напиток цей, що пили його Оврам, Ісак і ми п'ємо, приказуючи: вийди з тебе сила нечиста і вселися дух святий у раба Феоктиста.

— Оце так примовка, — зареготався на всю хату Мусій.— Ви, мабуть, діду — Феоктист? То ви, значить, Маша Феоктистовна? Ану, налейте за храбрість Андрію Іполітовичу.

Впала на коліна, зігнула ноги перед кухликом сулія.

— Мабуть, щасливі ви, — бач, як через вінця полилося. Ану покуштуйте нашої роботи.

Кропива взяв чарку. Понюхав, аж у носі зашпигало. Хотів і сам приказати, але нічого не міг вигадати.

— Чого замислилися? — штовхнула його під бік Машутка.

— Не знаю, що приказати до чарки.

— А ви випийте за мене, а я за вас. Квити будемо.

— Хіба що так! Бувайте здоровенькі!

— Дай, боже!

Поглянув у каламуть самогону. Випив. Тяг крізь зуби смердючу рідину, чув, як вона пече піднебіння, горло, далі побігла, покотилася грудочкою розпеченого заліза вниз, зупинилася — пекти почала.

— А що, як?

Кропива поспішав набити рота хлібом. Він немов холодив.

— Нічого... смердить тільки.

Мусій випив.

— Де там смердить? Райським духом пахне. Гарний самогон! Видно, що первак. Тіло силою наливається...

Ковтав яешню. Брав шматочок двома пальцями, клав у рота, перемелював зубами, як на жорнах, нюхав хліб, щоб перебити сморід самогонний. Потім другу, третю, четверту випив. І знову:

— Лий!..

— П'яту? Та хоч закуси... Згориш від неї.

— Не згорю. Лий п'яту, щоб півдесятка було...

Тоді заходився старого напувати. Підносив йому чарку, а коли старий відкараскувався, то брав його рукою за шию і заливав самогоном.

— Пий... поправляйся.

Дивився п'яними очима, що Кропива мало п'є, а більше їсть, сварився.

— На закус не налягайте, Андрію Іполітовичу. Кабана нового ще не вгодували.

— Задніх не пасу. Потроху випиваю.

Машутка шепнула на вухо Кропиві:

— Ви чарку під стіл виливайте.

Налила.

— Ось, поглянь, Мусію, як наш гість вип'є.

Кропива самогон вилив на долівку, а до рота кухлика підніс.

— Пошли, боже!

— Оце по-моєму.

Мусій причепився до старого, ліз цілуватися. Витяг його з-за столу, почав кружляти по хаті, танцювати, підспівувати:

Три діди, три діди
та на одну бабу.
А четвертий малесенький
причепився ззаду...

Штовхнув старого до лави, упав дід, головою об дошку вдарився, хотів щось сказати, а язик занімів.

Мусій тимчасом підсів до Машутки.

— Машутко. Так люблю тебе, що... не знаю...

Машутка ближче тулилася до Кропиви. Мусій, заплющивши очі, нічого не тямлячи, сидів, теліпав п'яними, неслухняними руками.

— Ти з ким сидиш?

Встав і дивився на Кропиву, вихався немов билина, яку вітер до землі хилить.

— Ти... голова... Андрій Іполітович. Я люблю, Машутко. Слухай його — він... о-о-о-о-о... він... розумний.

І знову заплющив очі, сів на лаву, мовчав, важко дихав.

Кропива бачив усе крізь якусь прозору тканину. В голові дзижчало, — може сам запалився, може Машутка близько підсіла, але пашів увесь. Поклав руки на коліна Машутці. Сидить поруч Машутка, горнеться до нього, губами гарячими йому до щоки притулилася. Губи нижче пливуть та лоскочуть. Далі... І вп'ялися в губи. Міцно, жорстоко вп'ялися. Обороняючись, в голоді неситого тіла — поцілував Кропива.

— Ти... Андрію... — мимрив Мусій. Сидів і хитався. Здавалось, що в нього й голови немає. Сидить тулуб, хитається, а голова десь вище, де звис дим від тютюну та каганця.

— Ти...

Машутка здавила руку:

— Покладу його спати.

9.

На засторонку полягали. Коли вимощувала Машутка постіль, збила ногами сіно — чхав Кропива. Привели під руки Мусія, витягли його на засторонок, а він борюкався.

— Муза... Муза... не бий!

Потім ліг, захріп.

Кропива думав поглянути на нього, запалив сірника, але Машутка погасила.

— Закурити б...

— Щоб погоріти? У клуні неможна. Завтра.

Кропива ліг. Машутка лягла поруч, а потім щось здумала, почала роззувати Кропиву.

— Так краще... вільніше.

Кинула чоботи на тік, знову лягла, пригорнулася до Кропиви.

-- Машутко... А Мусій?

— Катисьь... барахло. Бачила.

Мусій хропів. За клунею ходив собака, дряпався у двері, хотів у клуні погрітися.

— Ніхто не доб'ється. Двері замкнула. Чого ви такий холодний?

У руках стис Машутку.

— Ех, ти ж моя!..

— Твоя... твоя...

— А Мусій?

— Мусій не втече.

Впився їй в губи.

— Машутка... золота!

Мусій заворушився.

— Ма...

До нього по сїну полізла, немов кішка. Але Мусій мовчав, мабуть, спросоння буркнув.

Знов приїзла назад. І Кропива не знав, що з ним робиться. Поверталось те, що колись давно-давно було... Потім глибоке провалля, довгі роки, якась пустка.

— Машутка!

— А-а-а-а.

Немов плачучи відповідала.

— Люба.

Кропива чув дрібну дріж в її ногах, чув серце. Воно билось не там. Не в середині Машутки, а ось тут, на його руках. І було два почуття в Кропиви. Одне — страшний невимовний біль, друге — радість, щастя.

Хропів Мусій в кутку на засторонку: не чули його. А потім почув Кропива таку втому, таку млюсть у тілі, що не міг ворухнути руками. І, мабуть, таку втому почула й Машутка. Лежала поруч і рівно дихала, перемішуючи дихання з зідханням. Потім полізла до Мусія, щось спробувала йому шепотіти, та Мусій не озивався, тільки муркотів. І знову вернулася до Кропиви. Мовчала.

— А ти знаєш, — запитав її Кропива, — що Мусій одну дівчину задушив?

— Знаю.

Собака заскавучав за дверима.

— А тебе не задушить?

— Ні. Він мене не любить.

— А що?

— Розважається... Йому тяжко дуже.

І раптом спитала:

— А ви ще до мене прийдете?

Подумав. Пригадав Маню Воропаєву, Лисака, кімнату в виконкомі, Дарку.

— Мабуть, ні. А що?

— Нічого. Краще прийдіть.
— Вигадала.
— Ви... гарний. Не як Мусій.
— Мусій не плохий.
— Ні. У нього в тілі жовч розлилася.
Пахло сіном. Сон-травою, дурманом, липовим цвітом.
Собака позіхав за дверима. Машутка встала.
— Треба собаку впустити. Надворі холодно.
Скочила з засторонка, гупнула на тік босими ногами.
Відчинила двері, заскавучав собака з радости. На сіно знов
полізла.
— Подайте руку. Стомилася я.
Подав руку і відчув, що рука її — холодна, зарошена.
Мабуть, гладила собаку. Лягла поруч. Кропиві здавалося,
що щось страшне, гидке він перемиг, знищив пута — не сам
знищив, а вдвох, з Машуткою. Поклав руку їй на груди.
— Ти теж гарна, Машутко.
Вона змовчала, погладила його руку.

10.

Коли світало, Машутка пішла до Мусія. Згорнулася біля
нього клубочком — маленька, з босими ногами. Кропива знав,
що вона не спить, навмисне лягла біля Мусія, щоб не го-
ворити. І нагадувала вона зібраний півміток, де багато ни-
ток, поплутані нитки, а головної нитки — основи — немає.
Кропива встав, зліз на тік, на холодну землю. Було
тоскно. Взув чоботи. Собака дивився на нього розумними
очима, немов усе знав, обіцяв мовчати про те, що було
цієї ночі. Підліз до ніг, лащився, лизав руки.
— Ану! — штовхнув його ногою. Собака заскавучав.
Вийшов із клуні. Собака за ним. Гавкнув з радости, по-
біг стежкою межі вільх. На леваді ще лежав сизуватий
туман, немов дим вогнища. Пройшов повз хату з завіше-
ними шалями вікнами. На порозі до хати лежала скибка
червоного, спілого кавуна, яку гриз вночі Мусій, коли його
вели до клуні. В сінях сокоріли кури. Кропива відчинив
незамкнені двері. Кури ватагою вирвались з полону.
За вільхами починало гомоніти село. Рипів віз, пробу-
вали молотарку, ревла череда. Від хати до села, через ле-
ваду простяглася стежка. Кропива побачив місце, де вчора
впав.

Минув леваду. Згинався під дерезою. Вирнув з вулиці, й, поспішаючись, щоб ніхто не побачив, пройшов через майдан до виконкому.

На ганку сидів Луципер — палив недокурки. Привітався.
— Ранесенько сьогодні. Робота?.. А мені миші цілу ніч заснути не давали. Грають, прокляті, на машині цілу ніч. Спокою немає. Та ще осокорі об шибки б'ються. Немов шибку хто виколупати хоче.

Кропива сів на поруч.

— Прибігала вночі Лисакова жінка. Питала, де він. А я хіба бог, що все знаю?

Починали йти селяни на базар. Здалік здіймали жовті солом'яні брилі. На лавах, які надвоє розкололи майдан, ставили глечики з молоком, прийшли баштанники з мішками спілих динь, кавунів, садівники з кошиками яблук, груш, пізніх морель.

— Так надокучають осокорі?..

— Хай їм біс. Надокучають.

— А щоб сокиру взяти, та й підчистити? Обчухрати їх?

— Добре, що дозволили.

Радіючи, що осокорі не будуть вночі турбувати, пішов до себе в комірчину, взяв драбинку та сокиру.

Кропиві чомусь кортіло піти до коней, поглянути на Музу та Алмаза. Переступив через перелаз, пішов до стайні. Мусій, коли додому йшов, напоїв їх і сіна на ніч поклав. А тепер двері відімкнуті.

— Мабуть, Савка порався.

Коні хрумтіли. М'яко перебирали губами, немов розважаючись. Муза вночі лежала — бік забруднила. Алмаз сміявся іскорками очей. А в куточку, на дні скрині хтось спав. Згорнувся в три погібелі. Кропива поглянув.

— Ану, вставай, бо коні з'їдять.

Ночівник прокинувся. Кропива пізнав Лисака.

— Чого ти тут?

Лисак гладив побиту щоку, що за ніч відбрякла.

— Картки на коні виписуєш?

— Додому боявся.

Загупала сокира. За будинком виконкому впала гілка на землю.

— Дурний.

Лисак шукав хустку.

— Єй-правда, більше не буду.

Засміявся Кропива.

— Іди ж та виписуй картки на Музу та Алмаза.

Лисакові щось кортіло сказати, але не було слів. Мотнув рукою й пішов із стайні. А Кропива погладив Алмаза.

— Гарні коні! Гарні.

Бавлючись, проклав стежку на росі від стайні до виконкому, поглянув на порожні кімнати, сів у кріслі, замислився. Шкодував, що рано ще, що немає Мані Воропаєвої.

— Треба багато наказів сьогодні написати.

Кортіло щось сказати, порадити щось клопотливій Верховогляд. Поїхати треба на район, обслідувати школи, скликати збори громади в Лелечичах, говорити з селянами про краще, про роботу говорити.

Потягнувся. Відчинив вікно. Гукнув до Савки, що рубав осокове гілля:

— Дарка не приходила? Моя хазяйка. Хльостиківна.

— Була. Бідкалася, що вчора не обідали й не вечеряли. Мало не плакала... Хіба вона знає, що то служба?

— Ага! Рубай, рубай... Та добре обчухруй!

За вікном падало осокове гілля.

ВІТЕР З ГІР.

1.

Над рікою Араксом прозорі світанки. В межигір'ях без шляхів ходять табунами хмари, вище їх — ліси, де вигулюють на одвічних пастівнях ведмеді, барси, шакали, вовки, ще вище гострі шпилі, вкриті снігом. Звідтіль, у долини намагаються повзти льодовики: тільки намагаються, бо тануть, як віск, під сонцем: не бачити ніколи льодовикам долин.

— Біля Куби спіє риж, — сказав Стрілець.

А над рікою Араксом було голодно. Мені, Безногому й Стрільцеві.

— Не нагадуй! — сварився безногий.

Я мав мільйон плянів нагодувати себе й товаришів моїх. Але всі пляни розбились об холодний, твердий камінь над Араксом. Мої пляни ковтнули дригви болот Муганських, де люди, коли цвіте бавовна, як мухи мруть. Я остаточно зневірився, пройшовши голими скелями під пекучим сонцем від Талишського кряжу до Астари, щоб бодай себе нагодувати.

— Дай пораду! — просив Стрілець.

— Ти вже не раз рятував нас, — казав Безногий, — одна надія на тебе. Тепер за шматок хліба я б рідну матір продав. У вісні я бачу тільки риж: пухнявий, білий, пахучий риж. Порадь, що робити?

Я поглянув на двох товаришів моїх, знесилених, голодних. Зрозумів їх велику муку, гостро відчув, як то порожньо в моєму шлунку, як ние під грудьми.

— Не знаю, — відповів, — способу не приберу. Довго ми шукали кращої долі, за нами багато мандрівок, але такого скруту ще не бачили. Були ми на Мурмані...

— Там смачна риба, — облизав губи Безногий.

— Були на Кубані...

— Там станиці багаті. Ожереди пшениці й над полями пахощі свіжого, випеченого хліба.

— Були в Криму...

— Виноградні грона, вино, мацун.

— Мацун тут; у Криму — молоко. І де жили, не бідували. Та не вік коту масниця, довелося й нам. Хоч камінь гризи зубами.

Сонце вище Шагдау підскочило. Я замовк. Мовчав Стрілець і Безногий. Грабовий кущ пестив прохолодою. Внизу Аракс у кам'яному лісі до моря, до Каспія п'явся, реготався з нашої біди.

І було мені жаль Стрільця й Безногого. Ми так багато шляхів уторували, шукаючи кращого життя, шматочка хліба. Горбом заробляли той шматок, потім кривавицею.

Наважився тоді я.

— Так, — сказав. — Далі є одна путь. Треба перейти Муганський степ, до Баку дійти чи до Ленкорани. Там буде робота.

— Знов місяць поневіряння?

— Не поневіряється, хто нічого не шукає.

Стрілець був іншої думки. Коли він розповів нам це, я зрозумів, чому він не спав у останні ночі, про що він думав, що мав зробити.

— Краще йти до Шуші — близько. Там багатієв є ще до чорта. Нас троє. Здобудемо гроші й великим шляхом рушимо до Ганджі. Тоді — чи до Баку, чи куди кортить, туди й рушай.

— Ми ще нікого не вбивали, не грабували? — запитав я Стрільця.

— Ні, — відповів він. — А коли буде одним татариним менше, чи не однаково нам?

Безногий схилився головою до землі, немов нюхав камінь. І ніздрі йому тремтіли. По той бік Араксу дівчата в білій одежі прали. Білі намітки на сірому тлі камінних скель нагадували пелюстки яблуневого цвіту на весняній рудій землі.

— А ти, Безногий, не мочив рук у крові?

Безногий мовчав, да ще дужче нюхав землю. Мабуть того дня він намагався зрозуміти принаду пахощів землі, якою повзають гадюки, а тому вона гадюками пахне та ще намагається уявити, як пахне кров. І ніздрі йому тремтіли.

— Ні, — сказав я, — різні наші шляхи.

Тоді ми розлучилися. Стрілець з Безногим пішли до Шуші.

Я рушив на схід, до моря.

2.

Побачив Каспій там, де гірко-солоня вода б'ється похмурими хвилями в Апшерон, де місто Баку звисло над морем, де на воді відбитки нафтових веж, будинків високих без дахів, де панує нафта.

Скривавлені ноги свої обмив у порту, сновигав вулицями, на базарі бачив, як їдять смачний чурек, баранину смажать, а поважні старі перси в холодку духанів курять наргіле.

Шукав роботи я. Як шукав, про те й розповісти важко, а от і досі не розумію, як те трапилось, що роботу я здобув.

Наше життя — гра. Один грає трагічні ролі, другий — веселі, комічні, третій — коханців, той — резонерів, інший — статистів. Не одну ролю й я брав на себе. Після ролі голодного трагіка, яку я виконав над Араксом, з найближчою участю Стрільця й Безногого, мені пощастило грати кльовна бакинського цирку. Кажу пощастило не тому, що грати кльовна то велика радість, а тому, що ця роля давала мені якраз стільки грошей, скільки потребував шлунок.

Ролю свою виконував я чудесно. Директор дивувався, що чоловік з вулиці (таким був я) вміє веселити глядача. Та й справді, директор мав повне право веселитись, бо ідея шукати кльовна на базарі, покладаючись на власне око, абиякому директорові не спаде на думку.

Еквелібристка Нелі, плигун Океанос, танцюристки Кет і Кат, гарцьовник Серж, ліліпут Максимус — незабаром зробились найкращими моїми товаришами.

Рижий кльовн Жак більше батька свого мене полюбив, ми з ним удвох працювали. Йому зодягали рижу перуку, що виграла золотом, білили обличчя, червоним фарбували носа, а на щоках робили зелені плями. Я мав перуку лисого, замість червоного — зеленій ніс, а на щоках не зелені, а червоні плями. Ми виходили разом. У кожного на голові циліндри, у руках ціпочки, черевики лаковані, нові штани, біла випрасована сорочка, чорна краватка.

— Жак, — пищав я птичим голосом.

— Зак, — верещав Жак.

І ми бігали по арені, реготались, як навіжені, плигали, ходили до гори ногами, один одного дарували ляпасами, говорили дурниці, а глядачі смакували все те й собі реготались, тим дужче, чим голосніший був ляпас, чим дурніший дотеп. Ми співали куплети про зміну влад, про черги біля крамниці, про пузатого буржуя, про Шнейерзона, про попа-павука.

Нелі, як білка, крутилась у бані цирку, Кет і Кат танцювали, Серж ляскотів батогом, вчені його коні танцювали, а ми с Жаком вихріли, співали, пищали.

І всі були задоволені. Адже я взяв на себе обов'язок виконувати ролю кльовна. Чому ні? Хіба кожен із нас не кльовн? Тільки не кожен бачить, як сміється глядач. А я бачив перед собою на власні очі: нафтовика, грузина-купця, татарина з базару, німця з виноробної колонії, десь від Ганджі, носатого вірмена, цигана. Вони сміялись. З мене, з кльовна? Ні. Самі з себе.

Це найкраще розумів директор цирку, бо щодня, коли кінчали виставу, і ми з Жаком під оплески котились з арені, він стискав мені руку й казав:

— Спасибі, кльовн „від станка“

А я стомлений думав про Стрільця і Безногого.

3.

Люлька я зустрів на Молоканському проспекті над морем. Як не є, а коли довгий вечір прокрутитись на арені з нафарбованим обличчям, нервово наслухаючи до настрою юрби, та працюючи на чийсь смак, тоді приходить утома. Болять руки, ноги. Тоді гарно сісти десь у темному закаркові, заплющити очі, покласти знесилені, безвладні руки на коліна, підобгати ноги й мріяти.

Я ходив уночі, після вистави, до моря. Сидів під листами каштанами, позад мене місто грало електрикою, а від того море було ще темнішим, дивився на Апшерон, де сліпим оком, як старець, що йому нічого не дзють, блимав маяк, дивився на кволі вогники — привиди, розкидані морем, а тоді склепляв повіки і чув, як б'ється вода об парпет, намагається землю полонити.

Коли Люлька підійшла, я не бачив. Почув, що хтось сів поруч. А мені не хотілося очей розплющувати, а у себе я

впірнув, замислився. Тоді Люлька зідхнула, глибоко зідхнула, щоб я почув та запитав, що з нею.

Я поглянув навколо. Маяк однаково світив більмом, біля самого берега дратувалась червоним ліхтариком моторка, видно було, як промінь ліхтаря рожевить мінливий слід. А поруч сиділа вона — Люлька.

— Зідхаєте? — почав я. — Важко, мабуть?

Люлька мовчала. Навмисне мовчала, як камінь.

— А воно коли зідхнути — допомагає. Повітря менш у тілі й легше. Дух теж вагу має, хоч його й не видно. Мій батько, коли я малим був, духу мені давав, так було й каже „духу тобі дам“. І як нагатить того духу різкою, так три дні не видихаєш.

Люлька ще раз зідхнула.

— Ви частіше зідхайте. Пособляє... Бо вам, мабуть, таки дуже скрутно?

Тоді Люлька озвалася:

— А ви почім знаєте?

— На власній шкурі скоштував.

— Таким як ви — не важко, — сказала Люлька. — Он у вас лаковані черевики, добре одягнені ви, гроші, мабуть, великі заробляєте...

Не всякий кльовн скаже, чим він є. Так і я в той вечір обдурив Люльку. Сказав, що працюю на нафтових джерелах, що одержую великі гроші, а тому й маю черевики, їжу, приміщення. А щоб спокутувати провину, додав, що й я колись поневірявся, голодував, шматочка хліба не бачив, але тяжкою роботою дійшов кращого.

І Люлька мені багато розповідала. Батька-матері немає, живе в татарській частині міста, бідую, тільки мріяти їй у житті дозволено. Про любов казала. Поцілунків не знає. Кортить „його“ знайти. Він теж буде бідний, як і вона. Але те не страшно. З любим гарно.

З-за рогу вийшов пароплав із Ленкорані. Блискучий, веселий, вийшов і підався до маяка. А за ним білий слід ліг, немов хто білими пелюстками квіток вночі шлях йому посипав, а пароплав доторкнувся їх і вони горіти почали. Море вщухло, тільки одна роздратована хвиля, як настирливе дурне цуценя, плюскотіла об парапет.

Нам було гарно. Я поцілував руку Люльчину. Чому й не поцілувати, коли думка про Стрільця й Безногого, а вдаєш із себе нафтовика? Все — жарт.

Жартуючи їй прощались.

— Прощайте, Люль-ко-о!

— Прощайте, нафтовий королю!

— Завтра я вас побачу?

— Звісно. Як же я буду без короля? Увечері вас тут сподіватимусь. Смачного чого принесіть.

Я ще раз поцілував руку Люльці — зникла вона в тіні листатих каштанів. Пішов спати в комірчині циркового сторожа, а мені наздогін кричав щось з моря пароплав.

4.

Другого дня я нетерпляче сподівався вечора. Це спостеріг і сторож цирку Квазимодо.

— Не помічав ти, Квазимодо, — запитував я, — що коли чоловік голодує, він думає про хліб, коли йому кортить пити — про воду, а коли попоїсть і нап'ється, тоді...

— Про жінку думає, — кінчав Квазимодо.

— Так, про жінку.

Квазимодо вгадував мої думки. А, вгадуючи, немов батько намовляв:

— Стережись жінок. То хитра штука. Ти її полоскочи, а вона готова дочка попа. Обголить нашого брата з ніг до голови. Не торкайся потилиці й грудей... не буде напасти. Був у нас співак Марс. Полюбив — пропав. Та що й казати. Баба — генерал. Тільки слухай її команди.

І Квазимодо сміявся беззубим ротом, аж луна під банею цирку пливла і, здавалось, від сміху коливаються трапеції й дроти.

Увечері я пішов. Вузькими вулицями на гарних конях їздили багаті татари, а на них з вікон виглядали блискучі пляшки, п'янили їх думки. На розі вулиць Сураханської та Торговельної хлопчак вигукував:

— Хальва-сі! Каштани жарені! Хальва-сі!

Я зупинився, щоб для Люльки чогось взяти.

На Молоканському проспекті Люльку пізнав. Плечі їй прикрила турецька шалья (на бузковому полі білі місяці й жовті зорі), чорна хусточка робила голову їй тендітною й маленькою, а біля ліхтаря, коли промінь ліг їй на обличчя, я побачив, що Люлька має виразні, глибокі очі, під очима, щоб прикрасити їх, м'які смуги лежать, а губи — коралі.

До моря пішли. Від берега далеко аж до купальні сходи. Там тихо, порожньо: небо, море й більш нічого. Люлька казала, що бачила сон, гарний, чарівний. Немов би то зустріла свого коханого. І він нагадує одного знайомого.

— Але не нафтового короля?

— помилились. Короля.

І далі йдуть сходи. Потім місток. Далеко-далеко в море. Край містка — купальня. Вдень там людей багато, а вночі...

— Люлька не боїться?

— Люлька? Ні. Може нафтовий король?

— У своїй державі королеві нічого втрачати.

Під містком — палі. Морська вода, вкрита тоненькою плівкою нафти, плюскотить. Здалік купальня таємна, страшна. А зблизька — ні. Очі звикли до ночі. Видно праворуч — двері „для чоловіків“, ліворуч — „для жінок“.

— У жіночу купальню підемо? — жартував я.

— Ні ми рівноправні. Ні в жіночу, ні в чоловічу. Он суточка між купальнями, а з того боку — поміст. Ідть туди.

Згинаючись, ішов я суточками, Люлька ступала слідом, кортіло вийти на чисте повітря до моря.

— Швидше. Ходім.

І тоді дві постаті вирнули з боків, раптом Люльчина шалю сповила мою голову.

Я думав крикнути, але не знайшов потрібного слова. Вийшло невиразне:

— Ма...а!

Далі мені заткнули рот. Дужі руки скрутили мене, як немовля. Я намагався сказати, що я тільки кльовн з цирку, що я не нафтовик, що ніяких достатків не мав і не маю. Люльчина шалю заважала кричати. Та й сама Люлька чи не в спілці з бандитами? А в цей час мене взяли на руки, повесли, кудись кинули. Я чув тільки, як ступають ноги бандитів, і як ковзає черевиками Люлька. Вода дзюркотіла, лежав я в човні, один з бандитів кашляв, як кашляють тяжко хворі. Рипнули кочети, весла торкнули воду, човен рушив.

Тоді Люлька заспівала.

На баночку, на бану,
На бану баночку,
Ночевала целый день
Ночевала ночку.

Як вона нікчемно співала! Я гарно уявляв, що вона стоїть розкуйовджена, розхристана, без шалі, співає пісні, вітер грає її волоссям, а бандити гребуть, позирають на неї, дужче налягають на весла, щоб виїхати швидше на море, роздягти мене, роззути, забрати гроші, вбити мене, вкинути в воду.

А тоді повернуться до міста, цілуватимуть Люльку, дивитимуться на неї бичачими очима, а вона їм співатиме.

За короткий час я таки багато передумав.

Весла змовкли. Мене почали розмотувати. Я боявся очі розплющити, щоб не бачити Люльки й бандитів. Це ж кінець, смерть... Аж ось кулак бандита примусив мене не тільки очі розплющити, а ще й зойкнути. Я побачив Люльку, двох бандитів... Стрільця й Безногого.

— Тьфу, — сплюнув Стрілець, — okazія.

А Безногий реготався, як дитина. Тільки Люлька дивилась нерозуміючими очима, та ще я дивився на Люльку.

5.

Заблимав підсліпуватим оком ліхтар башти Кизкаляски, обриси палаців Ширванських шахів і мінарета високої мечеті Абаса розтанули, місто гірського вітру — Баку позад нас закоцюбле, синяве тіло своє вапнякове прикрило шатами ночі.

— А в Шуші як: убили кого? — запитав я Стрільця.

— Та ні! Голодні до Баку шмагали. Думали з нафтовика поживимося, коли... ха-ха-ха!..

Море перед нами. Каспій широкий: від берега до берега шаландою не доїхати. Браси вгорі туго нап'ялись, шкоти внизу ось-ось розірвуться, непотрібні банти теліпаються боками, а клівер удари вітра приймає.

— Люлька... що?

— Сестра моя, — каже Стрілець. — Наймитувала — знайшов.

Назустріч — чотирикутник. Як от мороз на вікнах хат далекої півночі везерунки вимальовує, так у блакиті неба хтось почепив, намалював скибку місяця, нижче його — білі хмаринки із жовто-зеленою відтінню, ще нижче найтемніша, невиразна частина чотирикутника, там — море, як юнак запальний, цілує небо.

Розсипались кругом білі пелюстки. Вітер пелюстки перегортає, піниться море.

Місяць білою крейдою натер наполовину обличчя Стрільце-це, що сидить біля стерна, Безногий лежить під клівером, на чардаку, а Люлька на дні шаланди, де гострі пахощі риби й смоли, мов кішка прищулилась біля моєї спини.

Мені тепло і Люльці тепло: нехай віє вітер з гір.

1927

БАТЬКІВСЬКИЙ ЗАКОН.

Забриніла осінь жовтим листом, почали вітри з півночі на південь шлях торувати, почали вітри ранню віщувати зиму — тремтіло дерево, бо ще не скоштувало вщерть літа, ще кортіло сонця хоч трохи випити, а зеленого листу так не хотілось губити...

Дід Петро, в осінь життя свого, іграшку — млинка зробив. Держално грабове, висушене, крильце — вербове, ще й калатало збоку. Прив'язав до тину дід Петро вільхову жердку, до кінця жердки грабове держално прибав, а вже на цвях, що в кінці держална, крильце поставив. Вітру не було, то мовчав млинок. А вночі прийшов вітер з півночі, дужче затремтіли осокові, забринів лист жовтий, зашуміла річка Вільшанка.

Почав свою роботу млинок-іграшка. Швидко крутилось крильце, весело билось об грабову деревину калатало, аж до землі згиналась вільхова жердка. Дід Петро з хати слухав, як млинок грає, і грало серце в нього. Ліг спати дід Петро, часто вночі прокидався, слухав, як млинок грає весело, вгадував дід Петро, чи не переліг ще вітер, думав про вітрову силу... знов спав. Погано спав дід Петро в осінь життя свого.

Старість свою думав іграшкою розважити.

Через тин жив син Тиміш. Молодий, веселий. Таким колись і дід Петро був. То давно, давно було, на весні життя. А тепер осінь, незабаром зима. І хоч після зими весна завжди приходить, та не прийде весна діда Петра.

А втім — не так! Хіба син, молодий Тиміш — не віщує весни? Чи то не його кров? А ті онуки — малеча, що діда Петра оддалік пізнають і люблять дідуся свого, — чи то не весна діда Петра? Ні... то все — весна!

Але не всім однаково. У людей діти, як діти, а в діда Петра — немає дітей... Син Тиміш? Був колись сином, а як революція прийшла, забрали сина від батька, не стало сина... Мов і не було.

Погано через те й спить дід Петро.

На високій вільховій жердці грає вночі млинок-іграшка.

Змалку Тиміш був слухняним хлопцем, вчився добре в школі, батька поважав. А коли революція прийшла, пропав Тиміш, в бузувіри пошився, почав вередувати проти закону батьківського.

Чи ж то видана річ порушувати батьківський закон, ламати батьківське-дідівське слово, вчити, як ті яйця курку, старих батьків. Нехай інші так роблять — їм не дивно. А що Тиміш так зробив — негаразд.

Мусиш знати, що й дід твій, і батько весь свій вік на нивах пластикували, весь вік на тій чорній землі поневірялись, землю ту знають, як рідну матір. Не чіпай старого, не тобі його вчити, бо його вже життя навчило, йому наука не потрібна, не йди в чужий монастир зі своїм уставом.

А Тиміш проти батька пішов... Дід Петро навчав сина свого. Коли батько знає закони, то й син їх повинен знати. Так від батька до сина йшло. Чимало їх є законів. Перелічи!

— Під новий рік іній на дереві — буде врожай. Рано Дніпро на зиму замерзає і лід сторч стане — на добро то йде, а коли пізно замерзне й буде лід рівний, мов тік — до голодухи береться... Худоба з ясел все до цурки виїдає, знов до голоду.

Такі наші закони!

Хіба за цими законами не можна жити, — чи не жили так діди-прадіди?

— Падає роса з вечора — дощу не буде. Гарбузи треба садити в день Пуда — будуть великі гарбузи, пудові. Щоб був баштан рясний, треба його під ярмарок садити... Щоб горобці просо, коноплі, мак не пили — сій до схід сонця, а щодо конопель, то коли сіяти їх і яйця їсти — будуть жовті, хороші...

Не сорока людина, щоб на вітер цокотати, та й не ворон, щоб мертва клювати. Живи по закону.

Бач, скільки їх набралось тих дідівських законів, скільки передумано, скільки батьки нам переказали. Аби тільки вчився. Важко всі закони вивчити, а коли неслухняні діти й вчитись не хочуть — тоді...

Через те й сина немає... Немає в діда Петра сина.

...Давно сварка з сином почалася. Батько — за закон землі, син — проти нього. Батько по звичаю біля землі ходить, батько на ниві пластикує, а син до комнезаму вступає, — значить проти батьківського закону йде... хоч і не говори! А що з того комнезаму, коли батько сина відсахнувся? Не буде ж ніколи по-твоєму! Батько вік плугатарує — голодним не був, а синові з розуму великого доведеться просяник їсти, доведеться до батька з ласкою йти! Чи такі?

Посварився старий Петро Головань з молодим сином Тимошем. Тоді одружився Тиміш і знову жінку собі взяв проти волі батькової — Ярину Вередниківну, найбіднішу в селі дівчину. Знайшов собі пару! Віддав тоді дід Петро Головань синові пайку його, поділив город на дві рівні смуги, тином високим від сина відгородився. Замість одного господарства Петра Голованя поруч його стало виростати ще господарство й Тимоша Голованенка.

Тільки ж не однакові ті господарства. У діда Петра — все від закону землі, від дідівського закону, а в Тимоша Голованенка від другого закону, того закону, що культурним прозивається, що з революцією на села прийшов, батьків з синами посварив.

Про те все думає дід Петро в ніч довгу, коли на черені млосно спати, — пече, раз-у-раз прокидається дід Петро, слухає, як млинок за хатою грає.

Старому іграшками бавиться!

Ранком розмовляв із бабою Лукиною.

— То було свято, як свято, а тепер щось нове почало коїтись, почали дурне вигадувати. Після жнив — свято врожаю... Чи то з великого розуму, чи що? Бач, стара, як тепер робиться!

Баба Лукина біля печі поралася, та й вона вже бачила, що вулицею з червоним прапором пішли до сільради.

— А я, стара, мабуть, і сам піду; хоч одним оком погляну.

Кортіло дідові Петрові піти на свято врожаю, і коли баба Лукина з підрешіткою пішла до ставу гуси годувати, дід Петро встав з лави, підтяг очкур широких своїх штанів, одяг шапку, на плечі натяг свою стару дранку й пішов.

— А бодай ви показалися. Жиріють з великого розуму.

День урожаю на майдані справляли. Червоні прапорці почепили на тинах, шелестіла юрба, співали щось голосно.

Дід Петро оддалік, аж від шкільного подвір'я, слухав. Старечі вуха не дочували, очі туманом підійшли. А втім, чув, що робиться. Завчасу поставили ще на майдані столи, китайкою столи вкрили, а на столах снопи, високі та рясні, вишикувалися. Жито, пшениця, гречка... Дід Петро звик хліб пізнавати. Стали снопи рівно, зерно в миски нащось пона-сипали, колоски в пучечки пов'язали, а за столами поміст, щоб із нього говорити... Ще далі за помостом плуг новий, на зеленій траві поставили й телицю, німецьку сементалку, до пакола прив'язали. Це все бачить дід Петро.

А далі ще й чує. Виходить агроном на поміст, починає довгу промову говорити про те, як землю обробляти, як хліб сіяти, як його гарно впорати. В голові діда Петра думка за думкою ворухиться:

— Скільки не говори про пари та про гній, а коли Дніпро рано замерзне та буде лід, мов тік, то краще не жди врожаю... Повік не буде, хоч на пару, хоч по озимині... Не буде!.. Знов, як посадити картоплю в понеділок або в п'ятницю — який з неї буде толок... Ви собі про пари та про гній, а я знаю, що як на Стрітення півень води не нап'ється, — чумак горя не набереється... Рання весна — буде і врожай влітку.

Палко говорить агроном. Уважно слухають люди, а коли кінчає він, тоді один за одним починають якісь чужі люди на поміст виходити, починають говорити...

І боляче робиться дідові Петрові, коли після всіх на поміст виходить його син Тиміш, шапку знімає, дзвінким голосом молодим починає промовляти. Боляче тоді дідові Петрові, несила стояти десь оддалік, нічого не чути, мало що бачити. Спираючись на щіпок, переходить дід Петро через майдан і десь позад усіх становиться... Бачить перед

собою високо на помості Тимоша, бачить, як радістю грають Тимошеві очі, бачить, що веселі кругом усі, Тимоша слухають, а Тиміш ще й поглядає на нього. Чує дід Петро, як Тиміш рубає за словом слово:

— Батьківський закон каже — не наш закон... Так ходити біля землі, як ходили батьки наші, не можна. Треба заводити культурне господарство. Без його нічого не буде. Нічого.

Тоді дід Петро протискується ближче до помосту, ще пильніше вдивляється в очі Тимошеві...

Тиміш сходить, а на помості голова колективу „Колос“ знов розповідає про те, як тяжко доводиться працювати, як важко боротися з темрявою, як багато є ворогів.

У колективі злиднота... Ні скотини не було, ні цурки, ні зерна. Важко було працювати...

— О! важко, важко! — шепочуть губи діда Петра... — ще б не важко злидарям?!

— Земля була виснажена, хоч сокирою рубай, а не те, що плугом. Шкідники заїли, посій просо — всипле пирій, посій овес — вродить вівсюг, жито березка обкрутить... Просто смерть!

— Погано, коли шкідники... Погано!..

— Знов не всі охоче до роботи бралися, не всім кортіло, не всі вірили, сумнів заїдав...

— І ось тепер уже нічого... Жити стало краще... Кожен бачить, що робота не даремно йде, кожен ширіше до праці береться...

Слухає дід Петро і чомусь відчуває, що то проста мова, мова батьків, радісно робиться йому, не за себе радісно, не за своє господарство, а від того, що ясно так світить сонце, що ось людно на майдані, що пісень співають веселих усі, що свято селом цвіте... А десь зринає образа за батьківський закон, чудно, що ось він, Петро Головань, старий, не послухав ради баби Лукини, не послухав жінки, і тут на майдані слухає палких промов, слухає пісень, за когось радіє...

Та що робити, коли серце м'яке.

— Так і батьки наші пахарували!

Вгорі веселе сонце, кругом веселі люди, бистра дітвора співає, і всі співають...

Цвіте селом день урожаю!!!

На помості вже нікого немає. Всі з червоним прапором ідуть по селу. Вузькими вулицями йдуть...

Дід Петро на майдані лишається... І Тиміш не йде в село, а тут же стоїть на помості.

Тоді Данило Паламарчук гукає діда Петра на хліб подивитись, снопи поглянути, в кого хліб найкращий. Покірколиво йде дід Петро й слухає, як Данило оповідає.

— Оце жито з колективу... Буйне жито, на зріст нічого, колос не так важний, зерно дрібне, ось у мисочці видно. Далі ось пшениця Тимоша Голованя... Мабуть, чи не сина вашого, діду Петре?

Дід Петро киває головою й дивиться на сніп пшениці... Цівки, мов ліс, стали, колос низько від стебла схилився...

— А може воно того... пустодзвонне? Може в йому сили немає? Бо по красі не знати. Часом буйне, а на умолот нікуди не годиться... Це в мене не раз було...

Данило ображеним голосом важить слово своє:

— Е! Ні, діду Петре! Даремно не поставлять! Сам агроном пробував на машині пшеницю в Тимоша — на весь район не знайти кращої... І буйна на зріст, і на умолот добра. Кращої не знайти...

— Коли б то... отаке батькам.

— А оце, діду Петре, щоб ваші люди розуму набрались, то показано ось тут тих шкідників, що на наших полях ростуть, що хліб псують, шматка хліба не дають нам спокійно з'їсти... Ось гляньте, діду Петре, як по-вашому, добрий? Чи можна з цього хліб їсти?

— Та де ж добрий, — відказує дід Петро, — коли он безрезка, мов гадюка, все обповила? З такого хліба не буде толку...

— А вгадайте, — посміхається Данило, — чий оце хліб. Ось на таблиці написано, та може ви й сами вгадаєте? Такий хліб у нас рідко буває.

— Хто його знає! Певно, в когось із бідаків, бо їм то несила боротися з ними... Може в Кирила Охрименка, або ж у Прядки... А втім, чи не в Сашка Зоренка?..

Данило сміється...

— Не вгадали, дядьку Петре, не вгадали... ха-ха-ха-ха!!! І не вгадаєте, ні за що не вгадаєте... Це...

Данило навмисне затримує слова:

— Це, дідусю Петре, хліб... Петра Голованя... мабуть, такого й ви знаєте?.. Сусід Тимошів? Дідом Петром ще його прозивають... То його хліб! Оце поставили ми на показ усім людям цей сніп, щоб люди не хазяйнували, як отой дід Петро, по батьківському закону, а щоб від книжки розуму набирались, щоб за життям йшли...

То це...— не розуміє дід Петро,— мій хліб... Це, мабуть, з ниви біля Макаренкової могили назбирали... Я ж не знав... там по озиміні... А до того... Дніпро на зиму став голий, мов баранячий лоб... Від того й хліб...

...Довго сидить дід Петро, холоне борщ у полумиску, гудуть мухи під стелею та щось шепоче біля печі баба Лукина.

А тоді дід Петро встає із-за столу, натягає на голову шапку засмальцovanу, чорну і тихо йде з хати.

Баба Лукина дивиться в слід...

На тину млинок верещить, кури під призьбою від вітру ховаються, а в широкі ворота Тимоша Голованя котять плуг, що на виставці подарували.

Тоді дід Петро рішучо підходить до тину, розв'язує мотузку, яким прив'язана вільхова жертка з млинком до тину, і б'є вербовим коліщатком млинка об землю... Шепочуть щось старечі губи, виснажені, бліді.

Якусь хвилину вагається дід Петро, а далі рівною ходою, як замолоду, як на весні життя свого, йде до перелазу, бадьоро його переступає і прямує до хати ворога батьківського закону, йде до сина Тимоша.

Входить в Тимошеву хату і, здійнявши шапку, говорить:

— Завтра... Тимоше... Треба розібрати тин... між твоїм і моїм двором. Ми ж не вороги...

ДЕНЬ ВІДПОЧИНКУ.

Зранку підкував землю дзвінкий морозець. Летів від півночі баский чорний кінь, його зустрічали перемерзлі просторища і луна повторювала крик баского коня. Потім кінь зупинився біля невеличкого полустанку, викинув немов на сміх одного пасажира й подався далі — блудити по степах і степи будити. І ще довго за ним котилася луна, долітала до полустанку, чорний дим від залізного коня снувався вгору, щоб добитися до тих рожевистих хмаринок, що генген далеко й високо.

На полустанку було тихо. Залізничник, доглядач колії, в червоному кашкеті заховав у торбинку зелений прапорець, пішов спати в свою хату. Пасажир обтрусив одяг, який в дорозі припав порохом, озирнувся кругом.

Навколо полустанку — степ. Широкий він та сторожкий. Його безмежні просторища перемагають усе й від того полустанок такий маленький, загублений, самотний. Невеличка хатка доглядача колії, дві тополі біля неї, розбитий іржавий вагон, на прив'яленій траві догори колесами дрезина. Більше нічого нема на полустанку. Трохи далі селянин із підводою. Довго ще з ночі чатував він на поїзд, думав когось повезти, а тепер перемерз, зголоднів і з тугою дивився на єдиного пасажира, що встав із поїзда. Жалкував, що марно втратив ніч, бився капосним шляхом через баяри та ковбані за кільканадцять верстов, щоб потім повернутися назад упорожні.

— Цього не повезеш, — подумав селянин про пасажира, що встав із поїзда. — Це видать, із тих, що пішки ходять.

Проте надумав спробувати підвезти пасажира. Мотнув батогом, крикнув голосно, щоб пасажир почув:

— Товаришу!.. Гражданин!.. Може до села!..

Пасажир почув. Покинув дивитися услід поїзду, почва-
лав до підводи. Зупинився, сперся на полудрабок, байдуже
сказав до селянина:

— Що ж, ідемо?!

Таке розв'язання справи не задовольнило селянина. Він
звик до пасажирів, що сваряться за кожну копійку, умо-
вляються кудюю їхати й принаймні кажуть, куди їх везти.

— Можна й поїхати!.. Чого ні?! Ми звикли їздити! Ого!
Чи то вночі, чи вдень! Тільки ж... куди вам?!

— А в Самгород.

— У Самгород? Можна! Чого б і ні!.. А скільки ви
заплатите?

Пасажир здивовано поглянув на селянина. Це запитання
мабуть його здивувало, бо він широко відчинив очі, скри-
вив губи...

— Скільки ж вам? Я не знаю.

— У нас тут усі однаково беруть. Хоч я, хоч інші. Три
карбованці до Самгорода. Без торгу. Всі так беруть.

— Гаразд! — сказав пасажир і вибив з рук селянина цим
останню зброю. — Ідемо!

Здивований тим, що пасажир не торгувався й погодився
дати йому три карбованці (найкраща платня два коповики),
селянин підтяг черезсідельника, думав, що помилився, ска-
завши, що повезе за три карбованці. Адже можна було й
п'ять карбованців заробити. Коли б же знаття?

Віз застрибав на вибоях. Пасажир тулився в задку воза,
підняв комірця тоненького пальта й пробував нагрітися.
Селянин вихрів батогом, кінь не слухався, і він частував
його пужалном. Полустанок тікав назад, біля нього плакали
схиляючись низько перед ранішнім свіжим вітром дві то-
полі. А назустріч пливли не поспішаючи степи, гайвороння
зривалося з чорних поранених плугами нив, кричало гай-
вороння на вітер та на осінь.

Пасажир мовчав. Селянин сварився за це на нього. Він
звик розмовляти з подорожніми, розповідати їм про погоду,
про минулі жнива, про податки, він любив нарікати на
життя, клясти чорний степ і чути від подорожніх слова
згоди, або інші слова, що викликали скороминучу сварку,
скорочували шлях.

Але пасажир уперто мовчав. Він нічого не сказав навіть
тоді, коли віз похилився на вибоях, коли зарипіли осі й
несподівано віз ліг на бік. Він тільки встав, взявся за під-

токи, допоміг селянинові витягти з ковбані воза. Він уперто мовчав, і коли б селянин не сам розмовляв із ним на полустанку, він би подумав, що це звичайнісінький собі німий. Але пасажир на полустанку розмовляв, і тому селянин спробував розпочати з ним розмову.

— Дда!.. — сказав селянин, поглянувши й повівши пужалном довкола. — Дда!.. Осінь суха випала. Вкинули зерно в землю, нехай тепер сік тягне. Щоб родило значить, бо голод... він... ого, ми вже пробували!

Пасажир мовчав. Його не дошкуляла така цікава тема, як осіння сівба, як розмова про суху осінь. Його важко було викликати на розмову. Але селянин не втрачав надії поговорити з ним, проте змінив тактику: замість того, щоб викликати пасажирів на розмову, він почав його запитувати, і подорожньому довелося відповідати.

— А ви, звиніть, здалеку?

— Здалеку! З Москви. Чули мабуть?!

— Чом не чув... Ого! Про Москву всі чули. Чом і не знати? А, звиніть, куди ви їдете? Чого вас та яким вітром занесло до Самгорода? Може по службі?

— Ні, — озвався пасажир. — Яка там служба?! Маю вільний день, та надумав матір побачити. Давно вже її не бачив.

Селянин поглянув на пасажирів. Він знав усіх у Самгороді і тепер пробував розгадати, хто ж цей пасажир, який їде до цього села. Худорляве обличчя пасажирів, загнуті вгору плечі й чорнява борідка йому нічого не сказали, то знову довелося вдаватися до пасажирів з запитанням.

— А ви, звиніть, самі тутешні? Я ж самгородських усіх знаю, але вас щось не бачив.

— Тутешній, та давно дома не був. Може чули Грищука Самсона? Я ж колись у вас за голову в райвиконкомі був. А тепер у Москві працюю. Дома сама мати живе.

Селянин пригадав, що він колись бачив цього чоловіка, він навіть ходив до нього в райвиконком, бачив його на зборах. Грищук майже не змінився, хіба схуд та змарнів.

Поперед воза знялося гайвороння, несамовито кричало й поганяло вранішній вітер крилами. На обрії немов із-під землі вирости обриси села. Вгору вирвалися високі дерева. Сонце позолотило баню церкви, блакитно-прозора синів став.

— Ось і Самгород, — пишався селянин. — Іч, як виблискує! Хороше село. Ого, таких сіл мало є!

Пасажир байдуже поглянув на село і знову сховав голову в комірець, немов пробував нагрітися.

Мати гостя не ждала. Вона вибігла з хати, побачивши біля воріт підводу, підбігла до воза й не знала, що їй казати. Хотіла засміятися з радості, але руки впали на полудрабок, і мати заплакала. Сльози бігли по зморшках з очей, а вона відчувала, що їй робиться легше: син приїхав, якого вона не ждала, збувся довгий сон. Яке щастя поглянути на нього, спочити, розповісти про ці п'ять років, коли син був далеко, а вона сама жила в селі! Говорити з ним так багато, щоб він поїхав, а згадка була живуча, довга.

Заплатив селянинові трояка, здивував його, міцно стиснувши руку, і просив приїхати увечері, щоб до полустанку одвезти. Мати почула це й заплакала. Перемішувала з сльозами слова:

— Ждала тебе довго, а ти на один день?! Бився так далеко, щоб тільки суму нагнати. Посидь ще, бо не встигнемо й наговоритися.

Посміхнувся син. Хитнув головою селянинові, узяв із воза свій клуночок, пішов із матір'ю до хати. Хатка немов уклонялася йому; така стара, похила, проросла в землю, присадкувата від ваги часу. Собака Дружок на призьбі лежав, скалив зуби: старий він, підсліпуватий, тільки й роботи, щоб зуби на сонці гріти. Телиця на городі стрибала через будяки, вихрїла хвостом. Де колись була клуня, там стовбичили обгорілі сохи...

Погорїла весною. Тобі в Москву не писала, хто в нас напише, та й навіщо горе своє роздмухувати?! Нехай, думаю, приїде — погляне. Тепер приїхав! Ой, хоч день посиде дома!

Вдарилася в сльози, а Дружок прийшов до рук, дивився сліпими очима на хазяйку, немов би розумів її сум.

У хаті було темно. На ніч запнула мати рядом вікно, а ще не встигла його зняти. Кошеня пробігло під піч і там чимсь бавилось. На столі — паляниця, грудкувата сіль. Христос у кутку сухорлявий. Богородиця біля нього молода, як дівка, і над ними вербові пересохлі гілочки та трава материнка. Пахне трава, а від того ще важче дихати в хаті.

На одвірках дверей зарубки. Ще як малим був, то батько зарубки робив, щоб знати, як він росте. Тільки новий рік прийде, а батько сина поставить біля одвірка й ножем ви-

карбує значку. Але тим значкам вірити не можна, бо хата стара, в землю вона вростає й до землі усе ближче ті значки; люди ростуть угору, хата — вниз. Скриня, як колись, стоїть біля вікна. На скрині — квітки червоні. Кругом квіток — зелене лапате листя. Над скринею від стіни до стіни жертка. На ній драна свитка материна. Оббилася вона, стара. Як і все старе.

Мати проти сіла, очі витерла. А нові сльози набігли, бо на сина пильно роздивилася. Худий він та суворий. Немов не такий, як колись був. Тоді сонце йому пекло шкіру, то й вид червонів, а тепер сидить там (мати подумала про Москву й не могла її уявити)... сидить у холодку в кімнаті, вицвів увесь. І борідка виросла така... панська. Сам він нагадує Христа, що на покуті висить... Очі в сина скорботні, намучені, мабуть не спав, поки додому бився. Світ далекий, за один день не доїде.

— А я по-старому. У незаможниках живу. Давали землю, так я ж її не вгризу. А за город спасибі їм. Давали з панської левади клопоть, така капуста вродила, як кінські голови. Кавунів на цілині посадила, всі дивувалися, що великі та солодкі. Рябчики кавуни, насіння з міста прислали й давали незаможникам. Кавуни проміняла, тепер хліба на всю зиму буде.

— А з неї хліба ніхто не править, бо вона бідна. На куркулів понакладали, нехай платять, а про неї люди сказали, щоб нічого вона не давала. Вона нічого й не дає. Так і доживає старости, тільки смутно в селі, сама вона. У других сини та дочки, того заміж віддають, а те жениться. Диви—вже й маленьке в колісці ворухиться, а баба біля нього вигинається. Тільки в неї цього немає. Дочка померла, а син там... (Мати знову подумала про Москву)... І нема в сина такого маленького, щоб бабу потішило.

— А ви до мене, мамо, в Москву! Збирайте манатки та й поїдемо. Чого вам тут сидити?

— Нехай!.. Нехай люди живуть!.. Вона стара. Дідизни не покине, хіба силою б забрали. Тут батька поховала, тут її мати померла, а вона поїде світ за очі? Нехай! Нехай люди живуть! Вона тут доживе, а хати не покине.

Котик виліз із-під печі, бавився нитками на долівці. Заплутався в нитках. Мати його вийняла, сердито кинула під піч. Потім щось шукала в скрині, полізла до печі, вийняла горщик, бовтала там ополоником.

Снідали, мати далі розказувала, а син спочивав, було гарно йому в тій хаті, де народився, де своє дитинство прожив, де живе його мати й де згадка — зарубки на одвірках.

Покинув їсти, пішов до дверей. Найвища зарубка була йому по груди...

— Гай-гай, — сказав, — великий я, мамо, виріс! Усі зарубки низько! Краще було б не робити! Пропала робота!

Сміявся й поглядав на матір. Думав, що цілий день сидітиме дома, підуть вони з матір'ю на село, сьогодні свято, то треба рідних відвідати.

— Великий я, мамо, виріс... Високий до неба!

Мати весела за столом.

А кінчали снідати, хтось сінешні двері відчинив, шукав у сінях у пільмі клямки від дверей, ввійшов до хати.

— Самсон?

— Я!

Привіталися. Сіли вдвох на лаві й пригадали, як Самсон був за голову райвиконкому, а Тихон Сивий — гість — за секретаря партійного осередку. Тоді приятелювали, а робота їх міцно злутувала, зробила рідними. Коли небезпечно було, ночували вдвох у клуні, що тепер згоріла, чатували по черзі, й мати їм носила їсти...

Пригадуєте, мамо, як ми в клуні із ним удвох женихалися?!

Бодай не згадувати того женихання! Син ховається, а люди нарікають, що такого одчаюгу викохала. Скільки помий тоді вилили куркулі на голову. Ось, мовляв, усе повернеться, тоді й синові голову одрубують! Було всього! Ого!

Тихон роздивлявся на Самсона.

— Хоч ти й московський, а проте однаковий. Я думав, що коли побачу тебе, то не пізнаю. Думаю, він у пани пощився. Нам тут не видно, не знаємо, а думаю, що куди нам, гречкосіям, до Москви?! Там хоч ти й партійний, а тільки думаю — інші люди. Закордонні там усякі живуть, чужих багато, ну треба тягтись, щоб їм очко дати. Та й гроші, думаю, там великі треба витратити. Наша братва тут за червінець працює, а в Москві!.. Та що й говорити! Думав, що й не пізнає він Самсона. Не Самсон приїде, а пан. Та бач, помилився. Майже не змінився. Хіба що схуд.

— От і мати каже мені, що схуд. А хіба то страшно? Він не хворий, не сухотник, щоб того боявся. Ну, трохи на роботу наліг, щоб три дні їхати, а дома день побути, то

воно й потягло трохи. А приїде, знову одужає. Аби було що їсти.

Сиділи й говорили. Тихон збирався йти.

— Сьогодні в нас свято... Роковини Жовтня, сам знаєш. Так роботи аби переробив. Зранку — партійні збори. Потім — збори селян. Увечері — вистава. Все йому — Тихонові — боком вилазить... Сказано активіст! Другий холодочком, а він мусить за всіх! Треба бігти, бо там уже всі збралися, а він почув, що Самсон приїхав, та до нього забіг.

Самсон зважив. Треба сидіти дома, повинні бути розмови з матір'ю, ой-ой скільки треба поговорити, він сумував за нею й хотів бачити! Але цікаво й на збори прийти. Там його пам'ятають, збори будуть у школі, де колись вони збралися. Там і досі на рямі вікна є дірки, ще відтоді там, коли Самсона націлялися вбити. Тільки на хвилину піти б туди, а потім додому, щоб із матір'ю погомоніти. Цікаво й на селянських зборах посидіти, почути, що вони до роковин Жовтня зробили, може й допомогти їм треба...

Мати поралася біля печі, нарікала на сина.

— Приїхав здалеку, на один день заглянув до хати, та й то не всидить, на збори надумався йти. Не ходи, сину, посидь. На збори нехай вони ходять, вони нікуди не їздили й їм дома нічого сидіти... А ти ж іздалеку, і до матері.

Пішли Самсон із Тихоном, за ними спробував іти Дружок, плигнув через тин, повис на кілках, упав на землю й скавучав від болю.

Мати поглянула синові вслід, сварилася, пішла на город, гонилася за телицею, що гасала, й немов телиця була винна, біла мати телицю ціпком по дзвінких ребрах.

Самсона розпитували про Москву. Він розказував про мавзолей Леніна, де Ленін лежить немов живий, люди до мавзолея йдуть, а сьогодні, коли саме роковини революції, там проходу не буде. Потім розказував про Сталіна, який він із себе, як він чув його на партійній конференції, розказував про різні музеї, про Кремль, де тепер усі найбільші збори відбуваються...

Його обсіли сільські партійці, розпитували про все, немов намагалися найкраще Москву зрозуміти, немов вони довго думали про ту Москву, а тепер побачили звідтіля людину й поспішають про все дізнатися. Вони запитували, а Самсон терпляче розповідав, намагався все докладніше розповісти.

Самсон сидів біля вікна в найбільшій кімнаті школи. Тут і раніше відбувалися всякі збори. Тут колись, як робив він доповідь на зборах, намірялися його вбити. Хтось тихо прийшов до вікна, стояв там довго (за вікном знайшли слід після того), а тільки Самсон повернувся обличчям до вікна— пролунав постріл, куля вдарилася в комін печі й рикошетом вп'ялася в двері. Самсона не поранило, він перший вибіг на двір, майнув за хату, біг за школу до болота, а за ним бігли всі ті, що сьогодні тут зібралися. Нікого не піймали, не довідалися, хто хотів забити Самсона, не покарали винного.

Відтоді багато часу минуло. Село змінилося. Самсон п'ять років тому поїхав із села. Ні разу за весь час додому не заглянув. То працював у Баку, потім перекинули його до Архангельського, а тепер у Москві. Та хоч далеко він був, проте скрізь згадував своє село. Як та чим воно живе, чим там люди дихають, чи ворущаться куркулі, як там живуть люди. Йому також треба було багато запитати, може він би й порадив що, бо він всяке життя й усяких людей бачив. Він же тут працював, його обирали з села, потім був у районі, перевели до округи, до Харкова він поїхав, там в уряді був, а потім почалося... Баку, Архангельське, — де він тільки не бував!..

То ж коли слухачі докладно розпитали Самсона про Москву, про життя там, вони задовольнили допитливість Самсонову. Він запитував, а йому докладно все розповідали, казали, що в селі тепер тихо, що життя змінилося, важко жити на селі, але цікаво, бо раніше ворог прихований був, тоді ще він виразно не сказав своїх думок. Тепер на селі важче жити, бо йде навколо та й у самому селі будівництво, грошей треба, будувати треба, куркуль опір чинить, отже й ворогувати з ним доводиться, треба його давити, щоб не ворущився, щоб дрючків у колеса не вставляв...

Розказували Самсонові про найменші дрібниці сільського життя, про шкільні справи, про партійну роботу, про землепорядкування та про те, що сьогодні в селі з нагоди роковин Жовтня буде.

І Самсон слухав, давав нові й нові запитання, немов намагався все запам'ятати, все перетравити в сірому мозкові, поїхати звідсіля, але знати, чим і як живе село, що треба там, у місті, робити, щоб життя ще покращало.

Не встиг Самсон піти додому, бо почалися селянські збори. Як і раніше, прийшли на збори сердиті селяни, як і колись обступили Самсона, нарікали на життя, просили поради, розпитували Самсона про політику.

Були збори. Самсон слухав, йому здавалося, що доповідач надто черство розмовляє з селянами. Він забрав собі слово, стояв на сцені в театрі, де колись сам грав, звідкіля не раз промовляв, і, як колись, кидав селянам свої думки, доводив, як треба жити, щоб усі труднощі перемогти.

Після зборів пройшли селом. Плив спереду червоний прапор, на ньому два пекучі рядки вигаптовано білими нитками, хтось почав переможну пісню. Минули Самсонову хату, мати стояла на воротях, Дружок сліпими очима дивився на юрбу.

Завечоріло, коли кінчали демонстрацію. Тихон винувато прийшов до Самсона, сказав:

— Знаємо всі, що ти з дороги й стомився. Але причина трапилася. Занедужав наш учитель, а вистава без нього не пройде. Немає суфльора й нікому хлопців гримувати. Може б ти пішов? Тільки ж я не знаю!! Вже вечір, ти ще й дома не був, а вже час до театру йти. Там хлопці збираються, треба ще раз репетицію провести.

Самсон пішов.

Мати не спала. Зранку думала та перебирала, про що треба з сином поговорити, а пізніше почала сина ждати. З двору боялася вийти, щоб сина не прогавити. Сина не було, видно, затяглися збори. Селяни йшли по вулиці, між ними мати побачила й Самсона. Радісно було за нього, але разом із тим хотіла бачити його не на вулиці, а в хаті, біля себе, говорити з ним і слухати його.

День минув, а сина не було. Напився чорної води вечір, застиг за селом чернозем у снах таємних, Дружок спав на призьбі, а сина не було...

Прийшов пізно вночі. Тільки ввійшов до хати, а на вулиці загуркотіла підвода.

У хаті було темно. Мати встала з лави. Думала сісти біля сина, бідкатися йому, пораду почути.

— Іду я, мамо! — сказав Самсон.

Заплакала. Не витирала сліз. Однаково в хаті темно. Тільки притулилася до сина, тремтіла старим тілом, запитувала:

Яке ж це?! Як же його жити, сину?

Підводчик цокотів у шибку.

— Товаришу! Гражданине! час їхати, на поїзд спізнимося.

Вийшли з хати. Було холодно. Від півночі повівав різкий вітер. Дружок лашився до рук. Підводчик трусився в дранці. Мати обняла.

— Як же його, сину?! Сину!.. Самсоне!.. Як жити?

— Так!.. Як і всі! Прощайте! Прогаяв день!.. Що ж?! Свято. За два дні в Москві буду!

Підводчик торкнув коня. Віз зарипів на гнучких коліях. Син пішов за возом. Біля тину стояла в п'тьмі мати, а біля ніг її Дружок. Було холодно.

1929.

ТРИНАДЦЯТИЙ ПОВЕРХ.

У великому місті я живу. З вікна на дванадцятому поверсі я бачу, як глибоко внизу метушиться вулиця, сновигають автобуси, як електричні снопики запалюють на розі трамваї, тихо повзуть візники. Зверху не чути голосу, проте видно, як візники махають руками, батогами мабуть частують своїх коней. Лине юрба— за лавою лава: жінки, чоловіки, діти, молоді, старі, всі однакові: темні постаті з вікна на дванадцятому поверсі.

Всі вони кудись поспішають. У кожного стільки думок, як волосся на голові, в кожному портфелі справ, як листу під каштаном, що свої прикраси восени втратив... всі поспішають, ідуть.

У великому місті я живу. І мабуть це місто нового світу, бо скільки я не живу (а мені багато-багато років), я не бачив такого мурашника, не бачив такої людської стихії, не бачив такої заклопотаности в оці кожного.

Цілий день рух не вщухає. Тільки вночі, коли запалюються, виблискують, як шклянки з молоком, ліхтарі на вулиці, коли автобуси-черепахи швидше бігають, бо вулиця порожня, а трамваї тихо повзуть на спочинок— тоді німіє вулиця, німіє місто, склеплює вуста й очі на сон.

Данило, двірник тринадцятиповерхового будинку, десь аж на дні глибокого колодязя, що його прозивають „двором“, хрипким голосом співає:

Товариша сердечного
Зарезал я в селе,
Жизнь бойкая, не вечная
Уснула на ноже.

Біля засову важкого довго брязкає залізним ключем Данило, замикає „парадне“, довго кашляє й мабуть жорстоко

спльовує на асфальт... Іде до своєї комірчини, дослухується до дзвоника, щоб пізнім гулякай парадне відперти.

За одним одно помирають вікна великого будинку. Пробує фортепіяно крізь відчинене вікно одного з нижніх поверхів наповнити звуками урочистої симфонії обгороджений стінами будинку чотирикутник-колодязь, але контури будинку, всіх тринадцяти його поверхів такі суворі під скупим світлом ліхтаря (глибоко внизу на дворику), що звуки симфонії тануть, помирають і замість урочистости, сили — в колодязі звучить недокрівність, кволість.

Останнє вікно-око слухає.

Спить тринадцятиповерховий будинок і спить усе місто, сил набирається.

Тоді лягаю спати й я. Довго вимощуюсь на твердому ліжку, шукаючи м'якого місця, недокрівним тілом своїм пробую зігріти ковдру, обдурюю себе, що потім вона віддячить — зігріє мене, а щоб підготуватися до рівного, спокійного сна, пробую ще читати якусь наукову книжку: чи то щось про теорію відносности Айнштейна, чи щось із творів професора математики Граве.

Читаю яку годину, а коли в очах рябіє від літер, а вони самі нагадують нікому невідомі гієроглифи, коли розум погоджується з Айнштейном одним кроком переступити просторища від землі аж до Марсу, але ніяк вже не спроможеться вирішити, скільки нулів для цього треба дописати до одиниці, — тоді наукова книжка повзе під ліжку до своїх колег, а права рука, що вже скоштувала принади тепла, тільки на хвилину кидає батьківщину під ковдрою, гасить електричну лямпочку, знов лягає на своє місце.

Кожної вії — пуд. Під ковдрою — тепло. На стелі біліє відбитка вікна, а як ліхтар серед двору тремтить від протягу — коливається, то й відбитка тремтить-мерехтить.

Сон оповиває тіло.

Оканий поїзд рушає від останньої станції на землі, без рейок, без злежнів ріже повітряну пустку, лине широким просторищем із скаженою швидкістю, а земля, як дитяча кулька вже здалік виграє, як от місяць морями та землями...

Не доїхавши до Марса — прокидаюсь. У великому тринадцятиповерховому будинку підлоги тоненькі. Пробую добрати, чому я прокинувся. Будинок мовчить, відбитка від вікна грає на стелі... тихо!

І раптом чую, як на тринадцятому поверсі, в кімнаті,

якраз наді мною, з великим болем, мукою, плаче, стогне жінка:

— Ой-о-о-ой!

— О-о-о-й!

— Ой-о-о-й!

Пригадую, що вже ніч за ніччю, ось на протязі всієї осені, я чую той же жіночий стогін, плач, пригадую, що там живе мати-єврейка з донею, що доня та слаба чи то на легені, чи на шлунок, що вона ще з літа помирає і не по-мре ніяк. Матір я бачив щоранку, як вона із шкляночкою молока важко підіймалася сходами й запобігливо звертала зустрічним, доні не бачив, бо вже рік вона не встає з ліжка.

Хоч і страшно чути отой жіночий плач, хоч і неприємно розуміти, що над твоєю головою хтось помирає, але ковдра ховає голову, уші, щоб далі снити про Марс, про міжзор'яні просторища.

І знову прокидаюсь.

Раніш чув тільки один звук, жіночий плач, а тепер до того звуку домішалися ще й інші слова.

— Ой! О-о-о-й!..

— Мамо-о! Ма-а-а-мо-о!..

— Ва-а-а-жко-о-о!..

Неймовірної муки треба скоштувати людині, щоб уночі, коли всі сплять, коли всі спочивають, так кричати, стогнати, плакати. Я уявляю, що якраз наді мною розхристана, виснажена, з розкуйовдженим волоссям лежить, у корчах б'ється на ліжку жінка. Їй високо здіймаються груди, десь там кров піниться, коле там, болить. А мати, що вже й розуму не прибере, чим їй допомогти, метушиться по кімнаті, може дає доні шклянку води, що допоможе як утопленику, й коли дочка п'є воду, мати стискує пальці, аж суглоби цокотять. Недужа випиває шклянку води, на хвилину заспокоюється, щоб потім ще більшої муки скоштувати...

— Ой! О-о-о-й!

— Ма-а-мо-о-о!

Невже в будинкові, де сотні пожильців, де йде жорстока боротьба за кожен метр житлової площі, де мабуть є лікарі, м'якосерді жінки, сильні чоловіки, — невже тут нікому допомогти?

Я підводжуся з ліжка, підходжу до вікна, заглядаю немов би в глибокий колодязь, аж на дні якого під протягом ко-

ливається ліхтар. Чорні контури тринадцяти поверхів, чорні контури вікон вимальовуються на сірому тлі стін. А ні в кого допомоги просити.

Дужче й дужче стогне донька, швидше мати метушиться в кімнаті; я чую, як шарудять її черевики вгорі наді мною.

Доня плаче.

— Ма-а-а-мо-о! Ва-а-ж-ко-о!..

А черевики примовляють:

Ша-а! Ша-а!..

Потім робиться тихо. Але тиша страшніша, ніж плач. Мурашки по спині лізуть.

— Смерть! — думаю я.

Але чи не плакала б мати, коли б так! Чи не бігала б вона по кімнаті? Ні! Мати бігала б, кричала, плакала, людей гукала. А в кімнаті наді мною така сувора тиша...

— Сон! — радісно кажу я. — Вона заснула!

— —

Мабуть то сон, бо весь будинок мовчазно студить камінь.

Вгорі на тринадцятому поверсі тихо відчинили й ще тихше зачинили двері, хтось спускався сходами, а дійшовши до моїх дверей, зупинився, подзвонив. Поспішаючись, накинув я на себе одяг і розпатланий, як спав, відхилив двері.

Переді мною стояла мати, похила, зігнута бабуся, що в сутні сходів була як сухорлява карлючка прикрита дрантям.

— Я до вас, — зашепотіла. — Мені страшно! Дочка моя помирає!

Мабуть тому, що я нагадував собою великий знак запитання, стара додала:

— У неї серце. Сьогодні був лікар, сказав, що воно в неї на одній волосинці. Ще може... день... два!.. А може ніч?

Щиро просила бабуся.

— Посидьте в мене. Лягайте там... спіть. Я одна боюсь... Страшно...

Чи міг я відмовити? Звичайно, ні! Я помацав кишеню, чи є там ключ, підіймався сходами на тринадцятий поверх.

Ще раз зупинилася стара біля дверей.

— Кричить вона всю ніч, — помирає. А перед ранком і вдень — не так. Тоді спить. Вона й тепер спить... Тихше!.. Тихше!..

У вузькому коридорі блимала вугляна лямпочка, жовту відтінь клала на обшарпані стіни. Ліворуч — комірчина та кухня, праворуч — кімната, де лежить її донька. Ввійти туди можна, бо вона тепер знеможена міцно спить. Тільки треба не розмовляти голосно, щоб не прокинулась.

Я оглянув кімнату. Доводилось мені бачити бідність, але такі злидні рідко доводиться бачити: лямпочка під стелею, стіл біля вікна, два стільці та біля печі розлоге, дерев'яне ліжко.

— Моя Лія!

Мабуть висока, бо ноги гострими кутами далеко вигинаються під ковдрою, дві довгі коси та ще гарне, принадне обличчя, на якому вирають троянди, рівні брови, склеплені очі, під ними синці. Здавалось, не хвора то, а молода, бадьора дівчина, що ось цілий день робила й тепер спочиває...

— Моя Лія! О, вона красуня! Ще коли жили в Проскурові, на неї всі задивлялися. Немов здорова. У неї тіло здорове, але серце... серце... На тоненькій волосинці, — сказав лікар.

Лія здригнулася. Стара стисла руки. Але доня спала далі.

— Беріть стілець... сідайте!..

Я взяв тихо стільця, а бабуся сіла насупроти й немов казку мені шепотіла:

— Ми раніше в Проскурові жили. Чоловік мій там водою торгував. Була халупка, так і йшло. Я, чоловік та ще Лія. Їй тепер двадцять три роки. А тоді, коли все трапилось, було тільки шістнадцять. Прийшли петлюрівці, чоловіка вбили, а Люю...

— Пити... — прошепотіла Лія.

Я бачив, як тремтіли руки матері, коли вона давала доні ложечкою води.

І далі сон...

— Тоді Люю я знайшла в бур'янах. Вона була маленька. Лежить непритомна, а на ній кров... кров... І не вгадати, чи дихає вона, чи ні. Згвалтували її, в Києві в лікарні для божевільних два роки лежала... Коли ж тепер розуму дійшла — серце на одній волосинці... Моя бідна Лія... помре...

Серце матері — море невичерпане: скільки не бери води з моря, не вичерпати, скільки не плаче мати, сліз не виплаче.

Просила мене.

— Посидьте біля неї. Я вже кілька день не їла, не спала — піду.

Я, щоб не порушувати тиші, кивав головою.

Крізь двоє дверей, гордощі великого міста, примус шелестів, як вітрець. Далі стих. Відхилялись двері, очі матері поглянули до мене, знов сховались. Так і заснув. Увісні побачив давні-давні малюнки. Золотоноша, Проскурів, Черкаси, Житомир, Трипілля... кров... море крові, мости через ріки криваві... снились погроми шалені, великі пожежі, червоні заграви на небі. А коли приснилась стара Сара, що мала шістдесят років та що її з голоду неситого тіла петлюрівці в Черкасах згвалтували... тоді раптом прокинувся.

За вікном сіріло. Ніч минула. Босоніж надходив від сходу ранок, примруженим оком зазирає до кімнати. Лямпочка була безсила, кидала жовті плями на чоло Лі. Чого вона така? Невже міцно спить? Права рука звисла з ліжка до землі, а губи чорніли.

Придивився, підвівся й похолов... Мертва Лія лежала, а на губах кров запеклася.

Був спокійний, як ніколи. Ніч страшне і від нас, і від Ліі заховала.

Вийшов у коридор. Відхилив двері до кухні. Мати, що спала, схилившись на стіл, підвела голову, сказала винувато:

— Я стомилась. Три дні не їла. Вибачте. Вона прокинулася чи спить?

— Нічого, — спокійно сказав я, — їжте і спіть далі!

— Вона...

Подумав довгу хвилину —

Вона міцно спить... спіть і ви, спочивайте!

Стара, зігнута бабуся, ковтнула холодної кави і знов схилилась на стіл.

Довго я стояв біля вікна в кімнаті, де лежала Лія, тупився чолом до холодного скла, дивився, як від сходу тихою ходою йде світанок, кортіло мені, щоб ніч ще довго була, щоб стара мати Ліі спочила раніше, ніж скоштувати тяжкої муки.

„ПАРОЛЬ“.

1.

Брашка скоротили. Не скоротили, а звільнили.

Він довгі роки, багато років, ще до революції служив у Середне-Азійському банку, в бакинській митниці, потім у час революції працював у Компроді, а ще пізніше в ощадній касі.

Ці роки позначилися на ньому. Руки почали тремтіти, на скронях заблищало срібло і мозок немов пом'якшав, бо думки почали плутатися, забував він, що робив. Один раз за чеком директора видав зайві дев'ятсот карбованців. Треба було дати десять червінців, а він дав десять папірців по сто карбованців. Гроші повернули, але... Кому цікаво, щоб у його установі служила така забутлива людина?

До Брашка одного ранку прийшов голова місцевому, привітався.

— Як справи?

— Мені платять, а я теж — плачу.

— Плачу, чи плачу?

— Плачу й плачу...

Голова зайшов до каси. Сів на стілець, дивився на м'яке крісло скарбника.

— Димно у вас, — палите багато?

— Дуже багато. Чотири коробочки на день. Звичка!

У віконце хтось подав ордера на гроші. Зелена шляпка й нафарбовані губи.

— Сто карбованців?

— Так, сто карбованців.

Кілька разів перерахував гроші, дав у віконце. А там власниця зеленої шляпки гроші перевірила...

— Руки тремтять у вас товариш Брашко!
— Пора вже. Рипить старий корабель. Час до тихого моря їхати, треба котву класти.

— Час-час!..

І нову цигарку запалив.

— Багато курите.

— Клопоту багато, то й курю. Нам у касі сидіти надокучає.

Поруч у кімнатах дзвонили телефонні дзвоники. Хтось сварився з конторником, за вікном на вулиці стогнав авто.

Годі голова місцевкому надумав.

— Треба сказати вам, товаришу Брашко, що я в справі зайшов до вас.

Брашко слухав. Звик, що до нього часто заходять, щоб позичити яку сотню карбованців, коли ніде достати. Але він на кожен раз мав відповідь:

— Казна, братіку, не дозволяє позичати. А своїх не маю.

Але голова сказав інше. Вийняв папірця з кишені, поклав на стіл перед Брашком.

— Вам.

Брашко запалив ще одну цигарку, витер окуляри, прочитав... Поглянув на голову.

— Що ж це?

— Читайте.

Ще раз прочитав... зрозумів. Криво посміхнувся, в куточку рота заблищав золотий зуб.

— Так значить?.. Годі — руки тремтять?

— Тремтять. Годі.

Довго думав. А голова заспокоював.

— Про це вже давно йшла мова. Але ми клопоталися, щоб вам дали пенсію... Як не є, — а більше тридцяти років роботи. І спочинути час.

— Це ви про тиху пристань?

— Так...

— Правда...

Кутив, немов ніколи не пробував, який на смак є тютюн, затягувався глибоко димом, ковтав дим.

— І вам дали пенсію. Ось і постанова... Скарбникові Брашкови дати пенсію в розмірі місячного утримання. Вам однаково: хоч сиди дома та платню одержуй, хоч тут на роботі — за касою.

— Важко!.. Звичка!.. Знаю, що до тихої пристані треба

їхати, але не кортить. Багато бурь скоштував — боюсь, що до тиші не звикнути.

— То тільки здається так... А на сам ділі...

— Може?

Голова місцевкому підвівся. Поспішав далі йти.

— Коли касу здавати?

— Завтра. Вже прислали нового скарбника.

— Добре.

Палив цигарку, і дим снувався кілечками кругом його голови.

— Добре!

2.

Цілий день передавав справи. Перед тим ніч сиділи з новим скарбником, добирали ладу в старих ордерах, в старих книгах, де рівно вишикувалися рядочки чисел, сотні, тисячі й сотні тисяч.

Брашко відчував, які дорогі йому ті числа. Він знав кожну поправку червоним атраментом у головній книзі, знав колір ордерів усіх установ, знав почерк кожного скарбника, управителя, директора.

І коли новий скарбник замкнув касу, важку вогнетривалу касу, а Брашко розповідав йому секрет замків, знав, що це прийшов кінець, що вже ніколи, хоч і знає він секрет каси, знає як треба повертати корбу, на яке число поставити шифр, — ніколи вже йому не доведеться її відмикати. Кожного ранку, влітку, коли за вікном ходить сонце, взимку, коли починають роботу по темному і зелене світло абажурів лягає на никель каси, — не доведеться йому приходити на роботу, сідати в крісло, палити цигарку за цигаркою, дослухуючись до гомону канцелярії.

Новий скарбник поставить крісло по-своєму, на столі змінять, вимережений рукою Брашка зелений папір, речі поставлять по-новому, новий скарбник заведе нові порядки.

Але не було в Брашкові злого до цього нового скарбника, який вмів мислити чіткими математичними формулами, здоровий він, міцний. Злого не було.

Брашко так міцно стис йому руку на прощання, так тепло сказав:

— Прощайте, —

Що й новий скарбник, як товаришеві, як щирому приятелю.

леві стис Брашкові руку, просив його заходити, як буде вільна година...

— Вільна година буде. Зайду колись.

Запалив цигарку, спустився широкими сходами, пішов додому.

3.

Дома довго сидів. Пробирав відшукати щось нове в цій кімнаті, де йому доведеться тепер доживати свого віку, але всі речі були так знайомі.

Фото дружини над столом (папір пожовтів, а мухи забруднили шкло), фото сина (хлопець з тужним обличчям, довгими, дівчачими віями й синцями під очима), що загинув під час війни в Буковині, хатній порадник лікування доктора Кнейпа (три книжки в сірих обкладинках) та на гапличку папірці, де він помічав суму грошей, яка лишалася в касі. Зверху був папірець, а на ньому напис — 208.960...

То була сума, яка вчора лишалася в касі, яку він сьогодні передав новому скарбникові. Брашко пригадав, як пакунками, з поясками лежать гроші в касі. На кожному пакуничкові позначено, яка там є сума, і є підпис Брашка. Тепер... завтра той підпис нічого не вартий. Скарбника Брашка немає.

Служниця принесла шклянку міцного, як Брашко просив, чаю. Думав, що не так голова болітиме, але не допомогло. Після чаю кров ще більше прилягла до скронь.

— Так усе життя...

Сам себе перебив:

Не все життя; це — кінець життя. Далі й жити нічого. Куди завтра підеш? На вулицю, чи куди? Хто тебе покличе, кому ти потрібний?..

Фото дружини над столом:

— І її немає. Краще! Нехай! Далека вона якась. А колись була близька й рідна! Люба моя, — казав я...

Син поглядає смутними очима:

— Таке життя! Жив біля батька у затишній кімнаті і здавалося, що більше й світу немає. Коли ж ні! Загинув у Буковині! Чому Буковина, а не?.. Проте однаково де загинати. Таке життя! Всі там будемо! Всі!..

Завжди він мав запас цигарок. На роботі в столі приховував шабатурки, в касі... дома...

Сьогодні палив багато. Цигарку за цигаркою, немов цигарки допомагали думати. Ніч за вікном бігла, захолював у шклянці останній чай — міцний чай, а Брашко сидів та думав. Пригадував довге своє життя, найменші дрібниці пригадував, покійну дружину, сина з дівочсю вдачею, соромливого сина, — все, що було за довгі роки життя, пригадав.

І палив цигарки. Попільничку недокурків наклав, другу попільницю (кіт з хвостом) дістав з шафи.

А місто тим часом затихло. Останній трамвай пішов від рогу вулиці до парку, запер двірник ворота, в дворі погасили світло. Було тихо...

Тоді Брашко помітив, що він довго, довго думав, що вже й думкам його кінець... Далі почнеться щось страшне, коли зникають думки й мрії, а приходить сувора дійсність, коли треба мати нерви з дроту, щоб не заплакати, не битися головою об стіну.

Тільки цигарки допоможуть. Тільки „Пароль“. Буде легше, коли цигарки палитиме. Взяв у руки останню шабатурку. А там була тільки одна цигарка... На ній напис вперек — „Пароль“.

Метнувся до шухляд стола, відмикнув одну, другу, заглянув до шахви, поглянув на годинника, який показував пізню годину ночі, коли всі крамниці замкнено...

Запалив останню цигарку. Затягуючись міцно димом, відчував, як у нього зростає бажання палити далі. Курив, цигарка догоріла, ваткою запахло.

Розкидав недокурки, думав, що знайде недокурений. Але їх усі було докурено до останку. Пригадував, де ще є цигарка. Обійшов кімнату. Виглянув у коритар. Знав, що ніде в кімнаті не знайде жодного недокурка, жодної цигарки.

Раптом згадав, що коробка цигарок, ще непочата коробка лежить у касі, внизу в тій самій касі, де сьогодні є 208.960 карбованців. Нові гарні червінці, а внизу в маленькій скринці коробка чорна з жовтими та зеленими розводами...

208.960 карбованців і коробка цигарок.

Поспішаючись, одягнув кашкета, зачинив двері, помацав, чи не забув ключа від своєї кімнати... вийшов на вулицю. На розі стояв міліціонер, подивився на нього пильно й далі пішов.

Каса, де Брашко служив до останнього дня, була на го-
мінкій улиці. Містилась вона в невеликому двоповерхо-
вому будинку. Від улиці були головні двері. Біля них вдень
і вночі вартував червоноармієць. Коли кінчав варту, при-
ходив другий. Вартовий не мав права кроку відійти від две-
рей: вночі пройти, чи навіть силою пробитися до каси не
зумів-би й гурт злочинців, бо вартовий вчинив би тривогу,
а від інших будинків поруч прийшла б допомога.

Але був іще один хід до каси. Про цей хід знали тільки
службовці каси. За будинком широкий двір, порослий в'я-
зами та осокорами. Кущі густі. Альтанка. А з будинку —
двері. Коли відімкнути їх, а потім другі двері в коридор та
ще одним ключем двері до каси, то тоді можна зайти.

Брашко знав цей хід. Не раз, коли надокучало в спеку
сидіти в касі, він виходив у садок, сидів тут, спочивав, поки
не приходив хто з клієнтів, поки не гукали його.

Навіть ключ до власної квартири якраз приходився до две-
рей ганку. Немов один майстер робив.

То й тепер Брашко далеко обминув вартового, зайшов з
другої вулиці, пройшов до садка. Сюди не сягали промені
жовтих ліхтарів із вулиць, тінь в'язів та осокорів заснувала
д'горі — темно. Між кущами ходив собака, почув, що йде
чужий, гавкнув, а потім утік. У місті немає собак, що вмі-
ють охороняти добро.

Брашко прислухався. Сюди до садка плили виляски, від-
гуки з улиці. Нічна сторожа прибирала вулиці, пройшов
трамвай доглядачів колій.

Було тихо. Кущі бризкали на одяг росою. Перед Брашком
стояла висока стіна без вікон. Ще раз Брашко прислухався.

— Немов злодій, — подумав.

А хиба не злодій? — промайнула друга думка. Вночі до
каси тільки злодії ходять. Чесний не піде. У касі ж є
208.960 карбованців. Добре буде, коли ранком прийде но-
вий скарбник, а в касі нічого...

— Нехай знає, як від старого роботу відбивати.

Так ти ж старий! В тебе руки тремтять, очі не доба-
чають. Куди ж тобі. Нехай молодий працює.

— І старому кортить робити. От на зло візьму з каси
гроші. На ці гроші можна прожити так, що...

Брашко думав сплюнути, але в роті не було слини.

— Заговорив сам із собою — подумав.— Це теж старість. Ключ не влазив у дірочку. Брашко думав запалити сірника, але потім зрозумів, що буде видно з вікна будинка напроти, прихилився до щілинки замка, побачив, що він пробував вставляти ключ не так, як треба.

Відімкнув двері.

— А що коли сьогодні поклали спати тут Козиря — прибиральника?

Прислухався. Десь пробігла миша...

— Та ні... Нікого немає... Тільки нервую... Але, як я хочу палити! А незабаром запалю.

— А 208.960 карбованців візьмеш?

— Візьму,— сам собі відповів Брашко.— На зло візьму й у річку вкину. Нехай знають...

Тихенько відімкнув далі двері до коридора, навшпиньках пройшов до каси. Тоді зупинився, почув, що серце йому б'ється швидко... немов поспішає куди...

Ссь, зараз! Відмикай! У тебе ж є ключ? Ось двері! Там за дверима каса. А в касі — гроші.

— І шабатурка з цигарками?

І шабатурка... і гроші. Там багато цікавого. А поруч те крісло, в якому ти сидів багато років. Знаєш це крісло? Жовта шкіра й кручені ніжки?..

Руки тремтіли... Цокотіли зуби, а як всі вони були лікарем зроблені, — то боліли щелепи. Потім відчинив двері. То раніше, коли він приходив на роботу, відчиняв їх сміло, любив, коли двері трохи рипіли, але тепер боявся, що хтось почує з вулиці, що в касі хтось ходить, зробить вартовий тривогу, прийдуть сюди, візьмуть його...

— Кого?

— Скарбника Брашка... В касі, де він служив багато років, його як злодія піймають.

— Нехай спробують взяти. Ось гроші я візьму. Так...

У касі все стояло на своєму місці. Крісло, стіл, важкий прес на столі, зелена вдень, а тепер чорна застилка на столі, на підлозі жовтий слід — розкарячені руки ліхтаря з вулиці й у куточку — каса... Висока, дебела вогнетривала каса, до якої він тільки та новий скарбник знає шифр... Блискуча корба збоку, потайні кнопки з усіх боків, дошка на підлозі, що на ніч її з'єднують з електрикою-дзвоником. На ту дошку ступи, а вже на вулиці біля вартового дзвоник дзвонить... Тривога...

Але то тому, хто каси не знає, страшно.

— Ось тут цигарки, — думав Брашко... Я так хочу палити.

Пройшов через кімнату. Зняв на щось кашкета з голови, держав його в руках. Зупинився перед касою, повернув корбу ліворуч, натис на кнопку з лівого боку, потім тричі на кнопку з правого боку, внизу, відчинив перші дверці до каси й поставив шифр...

— 8... 7... 3...

І каса розчинила свої груди. Перед Брашком лежали ті пакунки з грішми, які він учора перев'язував довгими стрічками паперу. Ось тут є 208.960 карбованців. Повна каса пакунків.

Брашко взяв один пакунок, другий, третій...

— Тисяча... дві... три...

Пакунки пахли свіжою фарбою. Фарбою друкарні. Так пахнуть гроші. Чимсь солодким, дорогим.

І потім стояв. Держав у руках пакунки.

— Як я хочу курити?!

Поклав пакунки назад. Відчинив скриньку нижче, побачив чорну з розводами шабатурку цигарок, взяв її... ще гостріше почув, як йому кортить палити.

Вирівняв пакунки, щоб не було помітно, що тут був хтось. Замкнув касу... шифр... корбу повернув назад. Заховав шабатурку в кешеню, вийшов з кімнати, ще раз крізь щілинку дверей подивився на касу.

Запер кімнату, спустився в коридор, вийшов у двір, навіть придивився до коридора, чи не ввійшов хто сюди, поки він був нагорі... Вийшов на двір, старанно замкнув двері, попробував, чи гаразд вони заперті, біжка пробіг через сад, вибіг на вулицю.

Тоді пішов тихо.

— Швидче б закурити.

Йшов до садочка, що на головній площі. Сів під каштанами, на ослоні, вийняв цигарку, як голодний запалив цигарку, затягся раз... другий... Ковтав дим.

Йому здавалося, що цигарки не мають ніякого смаку. Немов полова. І йому чогось іншого... не курити хочеться...

Кинув цигарку на траву. Вогник розсипався. А Брашко відчув, що йому хочеться спати...

ЮРКО ЯЗИК.

На дзвіниці три дзвони. Один великий, язикатий, жовтої міді, два менші, які ще отаман Сірко, кажуть, на церкву подарував. Окрайчики дзвонів спритний ливар прикрасив старовинним, чудовим орнаментом, нагадує він барвінкове листя, сплетене з гвоздиками. Боками дзвонів орнамент — дубове листя й соняшники. Мабуть таки й справді ті дзвони подарував Сірко, бо аж позеленіла від довгих років мідь, немов травою поросла.

Великий дзвін басовитий — п'яний він зі своєї сили, з перемоги своєї захрип. Язик-калатало не так легко розвихати, а вже, коли він торкнеться жовтої міді дзвона, далеко аж на луки полине переможний звук, переможно покотиться його пісня, що один тільки тон має, а проте тон змістовний, глибокий.

— Бо-о-о-о-ві!.. Бо-о-о-о-о-ві!..

Дзвіниця за селом. Від церкви до села стежка вузенька. Коли несуть на марах мерця до кладовища, то обережно ступають, бо збоку колючі кущі акацій, а ліворуч — глибокий яр. По той бік яру — Дніпро.

І довгі роки, навіть не роки, а десятиліття, не десятиліття, а століття носили стежкою вузенькою від села на кладовище мерців. Несли мертвих дівчат, а на смерть їх прибирали так, немов не в землю йшли вони, а на гулянку до молодого; несли парубків, а на груди їм клали свіжі запашні квітки, коли це було весною, або паперові, червоні, коли взимку; несли дідуганів, що пам'ятали війну турецьку. Молодих несли і востаннє їм показували нестерпучо-блискуче в такі дні небо, а від старих ховали небесне світло, важким віком прикривали дубові труни.

Земля тремтіла, як тремтіть жінка, що буде ще дітей плодити, над Дніпром у далині звисали примарами прозорі

тумани, стежка плутала до кладовища, а кого тією стежкою несли на дубових марах, той додому не вертався.

Юрко Язык, дзвонар, ще здалік бачив, як виходив жалібний похід із села, як посувався стежкою до кладовища, дивився Юрко Язык з високої дзвіниці вниз на долини, на Дніпро, на село, а потім брав мотуз від дзвона, чіпляв його за ногу, а в кожну руку брав ще по мотузку від малих дзвонів, розвихував довго язика-калатало, піснею дзвонів устеляв шлях мерцеві.

Несмов веселої щебетушечки цокотіли срібно маленькі дзвони:

— Дзілінь-дзілінь!.. дзілінь-дзінь!..

І великий дзвін починав розмовляти, починав розповідати, чому на світі не варт жити, чому люди між собою сваряться, запрошував до кладовища, де тихо й спокійно, де тільки корови на зеленій, соковитій траві випасаються, де в розбитих вікнах гнізда кажани помостили, де живе він, Юрко Язык старий, що давно забув, коли на світ народився, що не пам'ятає батька й матері.

Не сперечається дзвін.

— Невже не треба жити?

Каже:

— Бо-о-о-в!.. Та-а-а-а-к. Бов!.. Бов!..

— Краще померти?

— Та-а-к!.. Бов!

— І Юрко помре?

— Т-а-к!.. Бов!..

Жалібний похід іде до кладовища.

2.

Все село, найменші діти знають Юрка Языка. Ще б пак не знати його. Всеньке літо ходить він на нивах, цілющі трави збирає, нишпорить у лугах, зілля всяке викопує. І розмовляти здатен.

Скільки тобі літ уже, Юрко?

— Коли б собака тодішній, то вже давно б здох.

— А хто твої батьки?

— Спитай у Сірка... Він краще за мене знає.

— З чого ти живеш?

— А заєць з чого живе? Чи я за нього гірший?

— А що це за зілля ти копав?

— Щоб очі прозрівали.

— Кажуть, що в тебе син десь є?

— У сича, що на дзвіниці, дізнайся — він уночі бачить.

І далі йде Юрко лугом. Схиляється низько до трав, вгорі співають жайворонки. Іде Юрко, часом зупиняється, вгору дивиться, мабуть, до пісні жайвориної дослухається, пробує розгадати, що краще, чи пісня жайворина, чи пісня дзвонів.

Та й не вирішує того питання Юрко: далі лугом іде, низько до трав схиляється, чи то цілує їх, чи щось до них промовляє.

А біля Коропового озера його наздогонить хлопчак. Три верстви, захлипавшись, біг він від села, щоб Юрка знайти.

— Юрко-о-о-о!.. — розлягається крик над лугом: — Юрко-о-о-о!.. Діду-у-у!

Зупиняється Юрко. Стоїть. Сухорлявий, як травина, і, як зілля, сірий. Вид йому волоссям поріс, брови над очима звисли, зубів у роті мало, міцно стиснуті губи. А на полотняній сорочці в нього кров трав'яна: зелена, марка кров. Не тому кров'ю трав'яною забруднився Юрко, що з травами він ворогує. Ні, то трави розповідають йому про силу свою, дарують його силою своєю. Ноги Юркові виразками покарбував різак з Дніпра. Шерхкі вони й сухі.

— Чого тобі, малий?

— Баба Горпина вмерла, — каже хлопчак, соплі з носа витирає. — Оце тільки-тільки померла. В коморі, на долівці її поклали, в холодку.

І тихо йде Юрко назад, до села, перед ним, немов квітки розступаються, шлях широкий йому дають. А хлопчак через луг, через левади, як вихор, летить до дворища баби Горпини, щоб поглянути, чи вже вона захолола, чи ще й досі лежить тепла.

Коли сонце, немов над глибоким колодязем, звисає над заходом, коли прохолодою від Дніпра віє, коли череда з поля до села повертається, коли ластівки починають низько над землею літати, — тоді від кладовища, немов стогін, лине до села пісня дзвону. Тільки один дзвін сповідається, тільки великий, із жовтої міді дзвін співає своєї пісні про смерть.

Реве череда, поспішає додому, цокотять гостроносі ластівки, десь за яром, внизу на Дніпрі вигукує пароплав, що захряс на міліні, пискотять кажани в розбитих вікнах дзві-

ниці, бо незабаром ніч прийде, а Юрко поглядає згори на село, розвихує калатало дзвона, перемагаючи все, лягає стогін.

— Бо-о-о-в!... Бо-о-о-о-в!..

То дзвонить Юрко Язык.

3.

Уночі тихо на кладовищі. Село довго не вщухає, а тут тихо та темно. Місяць, немов червона хлібина, викочується з-за гори. Лле він недокрівне світло своє на землю, пробує гострими пальцями своїми кладовища доторкнутись, посидіти на чепурних могилках, але густо поросли акації на могилках, внизу над проваллям калинові кущі, церкву обповили кручені паничі, — хоч які гострі пальці місяцеві, а не побороти їм, не проколоти простирадла листя, що над кладовищем його люди нап'яли. Де-не-де тільки, немов поцілунок сухотника, на могилках лежать шматочки місячного срібла. А то — темно й захисно.

Акації цвіт — як отрута. П'янить він, примушує серце дужче битися. Давно колись, на кладовищі Юрко посадив маслин: тепер вони вже великі й листаті, а коли цвітуть, то й до села пахощі чутно маслин. Мигдалевими пахощами їх прозвав Юрко, — так, каже, мигдалі пахнуть. Може й так, але дуже гарно пахне маслина, як у цвіту стоїть. Ще гостро пахне трава чебрець, що її за день сонце розпекло. Смолка, любисток... Усе кладовище нагадує ті пахощі, що їх у маленьких шкляночках привозять з-закордону та за великі гроші тут продають. Тільки черствому чоловікові на думку спаде, що тут на кладовищі, де так гарно цвітуть і ніч пахощами отруюють квітки, — тут, глибоко в землі лежать ті, що покинули життя, що доспівали своєї пісні. Коли гарна та гожа ніч, коли вона, як дівчина, багато обіцяє, а ще більше дасть, — нікому й на думку не спаде так подумати.

Багато хрестів на кладовищі. Де лежить парубок, там на правому плечі — полотно, де дівчина — на лівому. Високі присадкуваті, соснові й дубові хрести стоять.

Юрко Язык кожну могилку знає. Біля самої церкви поховали колись панотця Ферапонта, — стоїть там мармуровий пам'ятник.

Напис на ньому: „Не турбуйте мене, бо я так стомився. Раб Ферапонт“. Далі, поруч з ним — дочка Галина Ферапон-

товна, що з нещасної любови отруїлася, далі — син Денис, на війні забили, далі попада.

Юрко добре попадаю пам'ятає. — не раз, не два доводилося взимку до попа ходити, в сінях на його благословіння сподіватися, поки він встане, не раз, не два попада Юрка пробірала, що не чепуриться, неохайний ходить, а за день до смерти, зимового дня, казала, що накаже сторожу його в ополонці покупати, щоб бруд з нього змити.

Та й не діждалася попада, поки Юрка покупають. Померла вона, а Юрко ось у теплі липневі ночі ходить кладовищем, ступає ногами по могилках, не страшно йому мертвих, — вони нічого не зроблять і вже Юрко добре знає, що живий іноді більше від мертвого біди наробить.

— Мабуть доля судила віку доживати тут на кладовищі. Вже багато років пройшло, проминуло — гай-гай!.. А Юрка хвороба не бере. І не візьме ще скоро... Бо Юрко всі трави знає: яка від пристриту, яка від чар, яка від перелог, від жовтяниці, чи від чорного лихого ока. Все знає Юрко, не його вчити. Кого другого ще й сам навчить.

Ступає Юрко босими ногами по могилках. Трава росяна, а коли падає на трави роса з вечора, — тоді скоро дощу не сподіватись. Ось могила найбільшого дукаря — Шемета. Колись панував чоловік, а до смерти прийшло, не було в що тіло покласти. Така людська слава.

Сідає Юрко на могилці, місяць гострим промінем білить йому обличчя, а ноги в затінку, темні вони й немов одрубані лежать на темному тлі трави.

— Не знають люди, як Юрко живе. І ніхто не знає, як колись жив Юрко! — поневірявся, чи може панував. Того не знає ніхто. Пам'ятають може день, коли він прийшов до села обірваний, в полотняній сорочці та брудних штанях, а більше в нього й майна ніякого не було. Хіба, що воші. Як мак сорочку вкрили. Пам'ятають, як він ходив з кутка на куток, та шматки просив. А тоді отець Ферапонт його висповідав та й наказав за дзвонаря бути.

— Ото й усе, що люди знають. А що за тим, — про те не відають... Те їх не обходить... І краще так...

На могилці Юрко сидить. Коліна вип'ялися, лікті на колінах, пальці підборіддя сповили... Думає Юрко.

— Тільки панотець знав, як його на прізвище і звідки він... На сповіді те сказав, — а люди й не дізналися ніколи. Прозивали його Юрком, згодом — Приблудою, а коли поба-

чили, що він мастак дзвонити, — прозвали його Язиком. Мовляв, дзвін язика має, — бути Юркові Язиком.

Посміхається Юрко. Страшно, коли він сміється. Немов не сміх на його обличчі, а мука розлилася.

— Хі-хі-хі-хі... Хі-хі-хі-хі-хі...

А над ним крилами шелестять кажани. І так співають їх крила:

— Ці-ці-ці-ці... Ці-ці-ці...

Здається, що Юрко й кажани однієї пісні співають...

4.

А то була ніч темна... Темніша від смерти.

На кладовищі задуха. Коники в траві сюркотіли...

Сю-ю-ю-ю-рр!.. Сю-ю-ю-ю-рр!..

Юрко довго коників слухав. Дихав важко та слухав, як у грудях скрипка співає... З однієї струни та скрипка. Нудно та страшно, коли така пісня в грудях. Недобре вона віщує. Мабуть, чи не смерть?

— Від трави це й від повітря, — шепоче Юрко. Таке пекуче літо, що важко дихати... А незабаром почнуться ночі холодніші, — тоді краще буде. Де та хвороба й подінеється.

Йде Юрко до хати, важко ступає. Пісні, сухі ноги, а так від землі підіймати їх важко. Кожна — пуд, а може й більше.

Снав Юрко. А сон йому приснився, ой, який важкий! Немов машина велика триби показала, а далі ті триби заворушилися, почали на його насувати, ближче й ближче. Вже чує Юрко холодне залізо, чує, як залізо пахне, а знає, що коли триби в свої обійми візьмуть, — тоді порятунку не буде, розчавлять вони, на нівець зітруть...

Прокинувся Юрко. Холодний піт на тілі, залізний піт. За вікном темна ніч. Темна вона, а здається, сюди в хату, де ще темніше, заглядає, кортить їй поглянути, що робить в таку пізню пору Юрко, чи він з остраху богу молиться, чи може проклин шепоче блідими губами, чи може де в куточку хати тремтить його старече тіло... Зазирає ніч...

Юрко пробує спати далі. Старому легко заснути. Життя старого — сон. Іноді старим видає, що й зовсім не живуть вони, очі не бачать нічого, руки не згинаються, ноги важкі — чисто сон.

Спить Юрко. Місто перед ним в уяві встає. Не наше місто, — зовсім неподібне до тих, що навкруги нас.

Високі будинки аж під хмарами заховали свої голови, а від одного до другого повзають машини незнані, великі й маленькі, повзають машини та цокотять залізними частками. І над тим містом дим звис хмарою. В хмарах знов машини, такі чудні машини та летять вони, а куди та де силу беруть, — ніяк не зрозуміти. І раптом починають коливатися ті будинки. Цегла падає на землю, ворущаються стіни, на вузькі вулиці лягає крейда. Люди біжать вулицями, гукають: — Тікайте!.. тікайте!.. смерть!..

Біжать люди вулицями, а чоботи в людей із залізними підковами, — де ступають — там білий слід від крейди.

І вже й Юркові страшно. Не знає чому, не знає куди ті люди біжать, але й він біжить разом з ними, страшно йому як ніколи, кричить Юрко:

— Смерть!.. смерть!

А кругом дзвони дзвонять. Звідкіля дзвони, коли то велике місто?..

Прокидається Юрко й чує, що таки й справді за вікном дзвони голосять, ніч хтось надвоє розірвав і в рану вкинув віхоть соломи. Загорілася від того ніч, дні її насушили. Заграва за проваллям над селом лягла, така заграва, як лють міді. Червона й просвічує собою все, наскрізь проймає. Дзвони аж ревуть... Схопився Юрко, з хати вискочив, кортіло до дзвіниці побігти, побачити, хто вночі посмів до дзвонів торкнутися, а листя над головою звисло, заграву від кладовища заховало, і було так порожньо та страшно на кладовищі, така тиша стояла, що Юрко не посмів до дзвіниці йти, заховався в кущі і там сидів, прикритий листатою калиною.

А на дзвіниці гомонів хтось і намагався ніч розбудити, бив шалено в дзвони, перемішував їх музику, немов кортіло комусь скласти величну симфонію вогневі, що запалив небо, що загуляв над селянськими хатами. Маленькі дзвони замовкли, і тільки великий, басовитий дзвін насичував ніч своїм глибоким змістовним голосом...

Знесилена заграва з неба, немов повія, сповзла, почала за Дніпро втікати, не ступаючи, а плигаючи через яри та провалля, вщух дзвін, замовк.

Юрко сидів під кущем калини. Падала холодна роса на калинове листя і падала на сорочку полотняну, мерзли трави від росяних поцілунків, а ще дужче мерз Юрко. Надходив світанок. Бренів, як каліка на цимбалах, на струнах

сходу, почав Юркові співати знайомі пісні про народження світла, про перемогу сонця, про тепло соняшних днів. І Юрко слухав тієї пісні, нічний жах тікав разом із темрявою на захід, а як згадка про переполох, боліли заляклі ноги й судомило руки.

Хоч знав Юрко, що вже нікого на кладовищі немає, проте обережно йшов стежкою до дзвіниці, обережно сходами підіймався, переводив дух.

Тієї ночі півсела вигоріло. Заскочили партизани до села, вирізали комуністів, а Юркові жалю завдали, бо вночі на дзвіниці розбили два маленькі Сіркові дзвони. Дзвони, прикрашені визерунками соняшника й дубового листа.

5.

Другий день великий смуток приніс Юркові...

Повз кладовище йшли хлопчак з школи, до Юрка навідалися, сказали, що надвечір ховатимуть кого вночі забито.

Юрко від дзвіниці не відходив. Так від трупів не відходять. А чи ж не труп дзвіниця, коли свій голос втратила, коли вже ніколи не будуть співати дзони, коли висять вони побиті?

Мов над мертвим сидів Юрко над дзвонами. Багато пригадав. Пригадав панотця.

— Чи винен, сину?

— Так, винен...

— А чим винен?..

Тоді Юрко сповідався, виклав усю душу свою, казав, що було з ним від пупочка аж до того часу, як він до села прийшов. Щиро вірив тоді Юрко, що порятунок він собі в сповіді знайде, буде легше йому, не будуть важкі сни снитися, гарно буде йому жити над проваллям, дзвонів глядіти, смутною їх піснею зустрічаючи й виряджаючи людей в останню, скорбну путь.

І тепер дзвонів не стало. Немов кого рідного, немов дітей. А Юркові так важко про дітей згадувати.

Яка страшна була ніч. Які страшні сни снилися. І, кажуть діти, що в селі багатьох забили вночі, а півсела вигоріло.

З дзвіниці видно, як тліють розвалені хати, де-не-де вліхті горять, а люди, немов мурашки, по вулицях ходять, від криниць до пожарищ з цебрами стежки топчуть.

— Багато побитих. Надвечір ховатимуть. І яка шкода, що маленьких голосних дзвонів немає. Вони так гарно вигравали, так гарно підспівували великому дзвонові. Але Юрко мусить гарно провести тих, що їх сьогодні ховати будуть. Юрко зуміє голосом одного дзвона переказати свій біль, бо він ховатиме не тільки тих, кого забито, а й своїх дітей, Сіркові дзвони ховатиме, що століття висіли на дзвіниці, а сьогодні вночі померли.

Юрко знає, що не тільки чоловік помирає. Юрко знає, як умирають речі. Юрко бачив, як помирають трави, як помирають звірі, як мухи помирають... І знає Юрко, що не смерть то. Одна істота помирає, а друга народжується.

— Одні мруть та доріжку нам труть. А ми поживемо та й сами туди підемо...

— Яка то смерть? Одне помирає, щоб дати життя другому? Одне продають, а друге купують. Це ж так, як на базарі, де багато крамарів, де багато краму. Підходь тільки та вибирай.

Все те знає Юрко, а смутно. Тим смутніше, чим ближче вечір. Золоте сонце на небі прапор прощання розстилає. А на відповідь йому запалюються прапорці на листях, на хрестах над могилками, на шибих дзвіниці.

І Юркові здається, що навіть ті труни, які на людських руках пливуть від села до кладовища, що навіть ті труни, як сонце, червоні, золотом виблискують.

Юрко з голови знімає шапку. Так личить, коли доводиться по мертвому подзвін справляти. Розгойдує Юрко язика великому дзвонові й котить він вниз у провалля, котиться назустріч жалібному походові, гуде над землею стомлений голос старого, жовтої міді дзвона...

— Бо-о-о-о-в!.. бо-о-о-о-в!..

То Юрко Язик поминки справляє. Пісня дзвона повільна та спокійна, хоч і жалібна, а в перервах між ударами Юрко підходить до вікна дзвіниці, дивиться, як ближче й ближче підходить жалібний похід, вже видно, що не одна труна там, мертвих виряджає все село: чоловіки, жінки й діти...

Кортить Юркові, щоб кожний почув, зрозумів пісню дзвонову, щоб кожен жалобою наскрізь пройнявся. Мідяні звуки тануть.

— Бо-о-о-ов!.. бо-о-о-о-в!..

І, не дійшовши кладовища, похорон завертає ліворуч, суне лавою на громадське пасовисько. Зупиняються там усі. Юрко бачить червоні прапори.

Немов мак кучерявий зацвіли вони.

Тоді замовк дзвін. Побачив Юрко, що на пасовиську викопано кілька могил, будуть там ховати забитих, сюди під охорону дзвонів та його — Юркову — мерців не принесуть... І не треба вже більше дзвонити... Ніхто не просив...

Від заходу починає вітер повівати... Теплий, гарний вітер, як літепло. Пестить чоло та таємниці розповідає. І той вітер на дзвіницю кидає гомін стоголосої юрби, а перемагаючи голос юрби, врзується пісня оркестри, пісня мідяних труб... Грає оркестра з Глухівської цукроварні...

6.

Спинилися триби недаремно. Вже мабуть тіло відчувало, відчував розум, що надходить розплата, не попові треба, а собі самому гріхи покутувати, треба таємницю минулого людям показати.

Замовкли труби мідяні, пішли люди від нового кладовища, від жовтих пісчаних бугрів додому, ніхто теплого слова, слова подяки не сказав Юркові, ніхто не завітав навіть. Немов не було ніколи його на світі, немов життя його за межею, за тією межею, яку вже не переступлять люди до віку.

Цвіркуни, засюркотіли під віттарем церкви. Світляки намагалися вогнище в траві розкласти. І де трухлявий хрест, там також замерехтів огонь. Хтось кладовище того вечору ілюмінував. Тільки що не барвистими вогниками, а тими, якими щедро все обдаровує сонце, вода та ніч. Вночі дерево трухляве тому горить, що вдень йому сонце силу віддає, своєю силою його насичує. А дощі дерево примочують, — от воно й горить холодним огнем.

Гість прийшов до Юрка. Ступав твердо по могилках, цокотів зброєю, вдарив у шибку.

— Тату!

Тільки кажани над головою літали. Ще раз сказав:

— Тату, вийдіть но сюди.

Здавалося Юркові, що хтось прийшов, щоб люто з нього посміятися, на глум хтось прийшов.

— Тату! — за вікном.

Тоді Юрко вийшов. Придивився до ночі, придивився до гостя. Зрозумів, чому дзвони вночі хтось побив і чому йому сон страшний снився.

Хотів до сина назустріч ступити, обійняти, до грудей притулити, розповісти йому про людську прикрість, про свою тугу, а разом з тим кортіло знати, звідкіля прийшов той син, якого вже давно до граматки записано, за якого він молився.

— Не треба цілувати, тату!.. Багато років пройшло. Смак поцілунків і ви, і я забули.

Юрко, що завжди згинався аж до землі, що рівно ніколи не стояв, вип'явся, промовчав.

— Сядьмо, тату!

На призьбі біля хати сіли. Цокотіла зброя синова, блимав вогник від цигарки, а під промінем цигарки гострими кутами вимальовувалася батькова полотняна біла сорочка, гострими кутами вирізувалися на тлі стіни плечі й довгі руки. Розмовляли вони, немов би не було довгих років, немов сина не було записано до книги мертвих, немов нічого не було прикрого, лихого, а ось вони, як учора й позавчора, сидять та розмовляють про косовицю, про врожай, про пізній пар чи то про гній.

А на самділі — не так. В словах батька — покора, велика провина. Покута то, а не розмова лагідна. А втім, коли довелося батькові ще й раніш свій гріх покутувати, то чи тоді він кричав, чи не кортіло йому, щоб про те ніхто нічого не знав.

— Важка ваша провина, тату. Така важка, що не мені вас судити доводиться. Та кров, що в вас, і в мені біжить. Не мені вас судити. Люди засудять.

— Помру я незабаром.

— А я ще буду жити, тату. І щоб мені легше було жити, вам треба піти на люди.

— Я вже ходив колись.

— І людей продавали?..

— Я смерті боявся...

— Мабуть, ще й тепер боїтесь?

Нову цигарку запалює син.

— Ні, я смерті не боюсь... Її немає. Одне в друге перетворюється... Сьогодні ти людина, завтра рослина, а там краплина крові у скотини в тілі... Смерті немає. Тільки кортить ще жити. Ось так, як тепер...

— Заплатіть, — тоді живіть...

І тоді плаче Юрко.

Плач старих людей жорстокий. Вони, як діти, не пла-

чуть. Коли на очах старого сльози, — то велике йому горе...

— Я, тату, за революцію. Сьогодні багато за неї померло. І вам треба за їх смерть заплатити... Вам, тату...

Така жорстока й холодна ніч... І син жорстокий.

— Я — Юрко Язык, — плаче старий...

Недокурок срібними іскрами розсипається на кущі, зброя цокотить вниз по стежці, до провалля, а тоді стихає все, і тільки чути, як хлипає в темряві на призьбі біля хати старий дзвонар Юрко... А далі й того не чути.

7.

До ніг ночі все схиляється, вона перемагає усе. Вона перемагає дівчину, дарує їй таку радість, якої вона ще ніколи не знала, дає їй, а вона, не бачачи, візьме велике горе, вона нікому не перекаже радості щасливого чи останнього погляду того, хто помирає під її крилом.

Вона таємнича, але разом і проста в таємницях своїх. Каже вона владно, але не кожен її слово розуміє. Вона каже так:

— Все однаково! — беріть на щастя! Я вас дарую радістю.

А коли сонце встане, з її подарунків спаде полуда, обсипається шкаралупа, — а речі, що вночі принадні були, зробляться страшними й жорстокими, як ніс повіі, що вночі прекрасний, а вдень пранцями огидний.

І навіщо вночі ходити на старе кладовище, де тепер нікого не ховають, бо там дід Юрко, батько трав на лугах і коханець мідяних дзвонів, у липневу ніч на язиці дзвонівому завівся...

Немає вже Юрка Языка.

Нехай нам світить сонце, обминає ніч!

ДИРЕКТОР.

1.

Гната Замульченка директор не любив. Чи й міг його хто любити? Сірі, невиразні очі, як от вода болотяна, каламутна, брови, немов дві купки попелу, кострубаті вуси, рот великий, м'ясисті товсті губи кольору цегли та прокурені, жовті від тютюну зуби.

Знов і це нічого. Мовляв, має чоловік пику собачу, а душа у нього мов у янгола. А інший має обличчя, створене для пестоців та поцілунків, а вдача звіряча.

У Гната Замульченка — ніяких розходжень між зовнішнім і внутрішнім виглядом.

Обличчя гидке — думки гидкі. Одяг обшарпаний, обірваний, — так само шматками в йому злість та заздрість переплелися. Очі не дивляться на вас, а плюються, так і нахабство з його рікою виливається.

...Поганий чоловік!

Цокає в двері. Заходить. Сідає. В зубах цигарка, дим снується павутинням круг голови. Очі сірі, невиразні, а тут ще, проти світла, видно червоні нитки на них і жовту відтінь.

— Чули?..

— Ні, ще нічого не чув.

— Ого! Всюди вже балакають!..

— Не знаю...

Замульченко схиляється над столом, здається, навмисно для того, щоб прочитати, що написано у ваших паперах, і шепоче:

— Війна буде! Он уже всі країни від нас відсахнулися. Підуть вони на нас, газами все отруять, всіх до ночі вистріляють... і тоді...

Замульченко позирає на двері, ще тихше шепоче:

— Тоді.. більшовикам — кінець! Я — за більшовиків, я за радянську владу, а тільки знаю я, що небагато ще сил ми маємо, ще нам... ой, ой багато треба, щоб з ними зрівнялись. Війна неминуче буде. Страшна буде війна.

У директора слабкі нерви, то він боїться за себе, починає пальцями на столі вигравати „Баядерку“.

О! Баядерка — та-та-тата!

А в голові виграє інше:

Ой, і падлюка! Ой, і гадюка!

Проте Замульченкові це не заваджає.

— Знов, кажуть, що населення не будуть чіпати, тільки комуністів виріжуть. Ви — партійний, то й вас можуть... теє...

Він виразно показує на своїй шиї, як ріжуть, обличчя йому сковує сміх, вії сходяться, а очі крізь вузькі щілинки... теж сміються, прокляті очі... та кругом очей — дрібні, дрібні зморшки.

— Погано тому, хто в партії, — веде далі. — Поки своя влада — посада є, гроші, а тільки зміна — кінець... Ножем по горлу — ш-и-и-р... і ваших нет...

Директору кортить зірватись з стільця, взяти широке горло в свої руки, вп'ятись пальцями, задавити його.

Але він вміє себе стримувати, і тому каже лагідно, спокійно:

— Не слухайте, товаришу, дурних балачок та й іншим не переказуйте, щоб з вас не сміялися. Сором слухати ваші теревені. Не годиться.

Спокійно та лагідно говорить. Замульченко встає, іде з кімнати. А коли зачиняє двері, ще на одну хвилину повертає голову, каже:

— Тільки ви партію про те, що я вам казав, не сповіщайте... Бо коли в партію — одні неприємності.

За вікном Хрещатик, вище, немов у люстро, в Липки зазирає сонце, ще вище — золота голова лаври й радіо-щогли... і не взнати, що вище, чи лавра, чи радіо-щогли.

2.

День, другий, третій... понеділок, вівторок, середа... Щоразу тут все інакше. Вчора — помер відомий вчений і трамвай біля Дніпра перекинувся. Сьогодні хтось нам ноту подав, і ходили лави робітників з прапорами містом, а завтра — може гірше буде, може краще.

А в Замульченка — все однаково. Вчора — війна, сьогодні — війна, і завтра — війна...

Через те ж, що війни не було, нема і не буде, назва цьому — гідота, підлість, свинство...

День від дня не ліпше. Ще одно велике непорозуміння трапилось.

Мушу пояснити:

Юрій Олександрович — директор установи, установа книжками торгує, Замульченко — спец-бухгалтер.

Заходить він, шулить свої очі, починає:

— До вас, товаришу, на хвилинку. Як справа з відпусткою? Коли мені даєте?

Щоб відчепитись, рубає, а не каже директор:

— Кожен написав, коли хоче взяти відпустку. Погодимо це питання з місцевкомом, тоді оповістять.

Каже так, щоб швидше відчепитись, бо знає, що почне Замульченко розмову про Англію, про Америку, про Китай. Пильно на директора поглядає Замульченко, немов думає, чи вдарити його чи ні, аж м'язи напинаються. А далі низько схиляється над столом.

У мене до вас інтимна справа. Не будете сваритись?

— Я звик інтимні справи мати з жінками, а не з бухгалтерами, — відповідає директор.

— О, ні, у мене зовсім інше. Не про те... Як кажуть, життєве діло. Бухгалтерія, то я — про гроші...

— Може аванс?

— Ні!.. ні!.. ні!

Червоніє обличчя бичаче, червоніють очі, чомусь важко дихає Замульченко.

— У вас дуже поганий вигляд. Чи не сухоти?

— Але ж ви не лікар?

— Ні, лікар. А до того ще хворий. У мене з шлунком погано. Лікарі кажуть, язва. І вам, і мені треба лікуватись. Треба. Я хочу зробити одну справу... Війна буде. Сьогодні — живемо, а завтра... може ні. І вам і мені не заваджало б по якій тисячі карбованців мати... Ось ми одержали партію книг. Ціни у нас тверді, вище не продаси. А приватник втрое дасть. У мене є знайомий чоловічок. Коли охота ваша — давайте одну партію продамо... а по якій тисячі собі. От і буде на лікування. Ще коли зниження цін зробити, то... 3.000 гарантую.

У директора м'які нерви; від того, мабуть, в очах йому

плигають жовті, зелені, червоні вогники, кортить йому взяти з столу важкий, залізний прес і вдарити по лисій голові Замульченковій так, щоб вона, як оріх, розкололась. Але він уміє себе стримувати і тому каже так лагідно, спокійно:

— Ви ще можете працювати тиждень, а тоді вам дадуть відпустку... зовсім. Таким, як ви — не місце у нас в установі... Іди, гадюко, к...

І лається директор так, як візники, коли на вулиці холодно, а пасажирів нема і грошей нема.

Замульченко вибігає з кімнати.

3.

Може день-другий проминув непомітно. Хоча весна рання, а проте — дощі щоранку, щоночі, щодня. І над містом не весняна блакить прозора, не сонечко веселе, не хмаринки-пір'я розкидано по небу, а сірі хмари, кисільні тумани. Падали дощі на вулиці, бились дощі сльозами дрібними об червоні бляшані дахи, ринвами грали, ревіла вода вулицями, шаліла вода, недокурками, сірниками та піною граючи, і збігала до Дніпра, щоб його водою напоїти.

В такі дні люди в установах невеселі. Весна, а за вікном пізня осінь, замість сонця — туман, замість тепла — холод, тоскно.

І Замульченкові тоскно. Були б гроші, коли ж директор такий суворий. Ще й сьогодні дзвонить, день і ніч дзвонить у голову:

— Таким, як ви, — не місце у нас в установі...

Чи тут радіти? Що на вулиці, те й в установі, що в установі, те й на душі...

Тоскно...

Щебече друкарниця Марися:

— Чого ви смутні, товаришу?

Мовчить Замульченко.

— Ви на негоду не зважайте.

Щебече Марися й машинка щебече:

— Цок... цок... цок... цок-цок!.. До тресту... партію книг надіслали... Сповістіть. Гроші переказом.

Марися далі:

— Ось буде година. Я хочу, щоб ви зі мною поїхали... Поїдемо далеко-далеко, за Дніпро, а там — лози... Сонечко, пісок гарячий...

— Не поїду.

— Чому ж так? Давно обіцяли, а тепер і не поїду. Не годиться. Треба поїхати.

Марися свариться, машинка теж свариться, у Марисі руки тремтять, букви не до ладу лягають...

А в кімнаті поруч — директор. Суворий, мовчазний... На вікно поглядає.

— Немов би й літа зовсім не буде. Завтра, коли година буде, поїду дачу шукати. Спочити треба, аж руки тремтять. В голові — дзвін. Ще цей Замульченко проклятий. Очі б його не бачили. Звільню його.

За вікном дощ ходить. Як от мати над мертвими дітьми, кропить дощ дрібно над містом сльозами.

4.

Спекулює небо сонцем. І спекуляція то добра. Занудились люди без сонця, вимучив кожного туман, — тільки ви- зирнуло сонце золотим окрайчиком з-за хмар, люди жме- нями почали його брати, кожною часткою тіла. Не було, не було сонця, а тут — пий-пий!

Від Києва до станції, до дачі — півгодини. На вокзалі — годину ждати, на кожному роз'їзді зупиняється. От і вийде, що їхати близько, а загаяти треба цілий день.

Проте — неділя. Всякому відпочинок. І директору також. Весело по вокзалу ходити — людей багато. Потяг рушає, — теж весело. Молочниці, селяни, робітники, студенти...

Потяг радісно так вигукує.

Директор розмовляє.

— Вам далеко? — запитує.

Зелені очі, як у кішки, червоні нафарбовані губи і білий брилик відповідають:

— Ні, третя зупинка. На дачу.

— І мені туди.

— Поїдемо разом.

Потяг частіше зупиняється, жодного семафора не минає, довго на зупинках стоїть.

Далі — дача...

- Ви з Києва?
  - Так.
  - А звуть вас?
  - Зіна...
  - По батькові?
  - Васильовна.
  - У вас зелені очі.
  - То що?
  - Я б вас прозвав зеленоокою кішечкою.
  - Так... не можна.
-

Від станції — шлях. Боками — каштани, рясні каштани, а на їх цвіт, як свічки. Цвіт білий, а верх червоніє. Ще добре після дощу не вистоявся лист, тремтять сльози-роси, сонечком виблискують.

Може роси винні, може винне сонечко, а може таке повітря, а тільки Зіна Васильовна оповідає, немов сповідається. Директор слухає та пильно дивиться на гнучкий стан, привабливі нафарбовані губи, зазирає в очі, зелені очі, кошачі очі... І знає, що гарні ті очі. Зіна Васильовна має чоловіка, він служить десь у Києві.

— Не кажіть, Зіна Васильовна. Товаришка Зіна краще.

Товаришка Зіна молода, а чоловік її — підтоптаний. До того сварливий. Все не по його, все не так, не до вподоби йому. Нічого спільного нема. У нього своє, у неї — теж своє. Жили в Києві всю зиму десь біля Думської площі, там дихати нічим, а тепер на літо сюди приїхали. Коли ж чоловік її так багато споживає повітря, що їй зовсім нічим дихати... Може дивно, що ось такі речі вона розповідає чужому чоловікові? Коли ж у товариша...

— Як вас? — запитує Зіна.

— Юрій...

Так от вона думає, що товариш Юрій гарний чоловік, він чемний, увічливий. Очі у нього гарні.

Нижче сонце, — холонуть роси, далі шляхом — ліс гущіший. Стоять ялини, тремтять, а високі сосни без вітру шелестять гіллям. Шелестить гілля соснове, бо чує людське горє, таке колюче, як голки сосни. Зіна любить ходити далеко в ліс.

Знов про Юрія. Йому теж смутно. Все життя в установі. Чотири стіни, вікно й телефон. За вікном живуть, а от він,

Юрій, — ні, він не живе. Нічого нема особистого, все в установі. І не розуміє він, чому Зіна живе з своїм чоловіком. Коли все так, як вона розповідає, то треба його покинути, треба когось іншого знайти.

— Як кого? Така прекрасна жінка... та у товаришки Зіни, у... Зіни такі очі. За одні тільки очі. Аби захотіла Зіна. Вона собі мільйон чоловіків знайде.

— О, ні. Так усі кажуть.

— Я перший. Покиньте його. Зовсім вас не знаю, а проте... згода?

Може й справді сосни відчують людське горе, то й тремтять тому? Але коли вони горе відчують, то як їм радости не бачити, як не бачити поцілунків?

— —

Шкандибало сонце на захід, посковзнулось на пеньках за лісом, і розколосось, пропало.

І так просто кажуть губи (а на них фарби червоної вже нема), весело кажуть очі, зелені, кошачі очі (в тім їх і краса, що вони кошачі).

— Час додому! Чоловік сваритись буде. Ви мене проведіть, до нас зайдемо, вечір прогуляємо.

— А він... нічого? Не буде ревнощів?

— Ні, не буде... Ще не траплялося ніколи.

— Ходім, зеленоока кішечко... Зіно!

Над лісом качки дикі крилами шелестять, до Дніпра на ніч тягнуться, холодні роси на траву ряднами лягають, сивіють трави від роси. І тільки шлях, чорний гадючий слід випинається, гнеться. Ще каштани боками, сонця нема, то свічки жовтіють і червоний вогник на їх стухає, чорніє...

— Тільки чоловікові, товаришу Юрію, нічого, бо тоді — погано. Чуєте?

— Чую, чую, товаришко Зіно. Чом не чути?

— Коли сваритись буде — мовчіть, не сперечайтесь. Навіть коли лаяти буде вас — мовчіть.

— Мовчатиму, Зіно!

— Сперечатись не будете?

— Не буду!

— Слово?

— Слово!

Так і йдуть. Минають ліс, повертають праворуч. Прямо ідуть, ліворуч.

— Слово?

— Слово! Слово! Слово!

Ось ліс — там дача. Між ними — шлях. Падають роси.

— Тут і живемо, Юрій Олександровичу. А в нас хтось є, бо у вікнах вогники. Знов у карти гуляють.

Зіна Васильовна жваво ступає по східцях, відчиняє білі двері дачі, гостя пускає до хати. Входить Юрій Олександрович до кімнати. Накурено, надихано, хоч сокиру вішай. Ще й горільчаний дух важкий. Нічого не видно, крім стола, лампи над ним та людських голів, що над столом схилились.

Зіна Васильовна, як і обіцяла, починає знайомити гостя.

— Чоловік мій...

— Ого-го-го. У мене. Ви... товаришу?

І бачить Юрій перед собою лису голову, бачить костру-баті вуси, сірі очі... бачить Замульченка.

— Ви... до мене?

Тяжкий горільчаний дух, п'яні очі, сірі, погані очі, а за кремезною спиною зелені оченята Зіни.

— Ви... до мене?.. товаришу директоре, у хату? З жінкою моєю цілий день у лісі плентались, а тепер гостювати приїхали? Бачили, хлопці? У лісі їх бачили?

Більш десяти голів, двадцяттеро очей дивляться на директора, пильно дивляться.

Пленталися у лісі... А ти... теж з ним! Чоловіка зраджувати? У свою хату його вести? Нічого, мовляв, не знаю. Бачили, хлопці? Ти б до його величності і їхала б, цілувалася б з ним!

Директору кортить щось зробити, щось сказати, виправдатись, але він спокійно, лагідно промовляє.

— Що це?

— Як що? Жінку мою ганьбити? Чули хлопці?

П'яні хлопці слухають.

— Вбити мало. Розстріляти.

І знов спокійно, лагідно запитує Юрій Олександрович. Не Замульченка, ні...

— Ви зі мною, Зіно Васильовна? Ходім...

Тоді бачить, що очі Зіни таки справді кошачі.

Вони не відповідають, а сміються, сміються, сміються...

— Ви?... Зіна Васильовна?

— Ні... я не піду.

А слова такі безколірні... нудні. Мабуть тому, що в кімнаті накурено, надихано, а не в лісі це.

Ще запитує Юрій Олександрович:

— Далі що?

Замульченко рубає.

— Що далі? Нехай вона іде з вами. Казав — не послухали. Хлопці он чули, хоч на суд їх. Чи так?

Десять голів хитають, погоджуються.

— Завтра всі знати будуть. Може погодитесь, товаришу, на відступне?

— Далі що?

— Далі... Іди ти к...

Так лаються візники, коли на вулиці холодно, а пасажирів нема.

Ще через хвилину Юрій Олександрович шкандибає шляхом, а йому навздогін гукають, свистять, аж ліс розлягається.

І коли завмирає слід — Замульченко цілує Зіну та промовляє:

— Спасибі, жіночко, не підкачала! Тепер буде по-нашому. Завтра він на все погодиться.

Знов п'ють цілу ніч. І п'є Зіна.

5.

Коли ніч не спати — голова болить, червоні плями на обличчі, у скронях стугонить.

Очі болять, а проте читають очі:

„Шановний Юрію Олександровичу! Жарти — жартами, а справа — справою. Сьогодні я на роботу не прийду, бо захворів, а от завтра сподіваюсь чути від вас бажану відповідь. Коли ні — і вам і мені буде гірко.

Замульченко“.

„Шановний“ Юрій Олександрович пише:

— Бухгальтера Замульченка з роботи зняти, зробити ревізію.

1927 р.

АЗІЯТСЬКА КУЛЬТУРА.

1.

Поїхав Денис на світанку. Полотнів схід, тремтіли туманові руки над болотом, перемерзлі жаби вигукували в озерах, шлях гадюкою через мочарі заліг.

Приказувала мати:

— Не барися, синку! Треба продподаток платити. Не заплати вчасно — пеня наросте. За гиндика дадуть п'ять карбованців, дві гуски по три карбованці та й за мішок пшениці щось перепаде, буде чим заплатити.

Поїхав Денис. А мати довго стояла на причілку, додивлялась, як покотив і зник в тумані коло Гадючого болота віз, а тоді заперла ворота, з прив'язі спустила собаку, пішла збоїн покласти коровам.

Від сходу обережно ступав босими, холодними ногами на стернях світанок, тремтіли туманові руки над болотом, котився віз твердим шляхом, жалібно дзижчали отоси, в передку рипів шкворень...

Поїхав Денис до міста, на базар.

2.

От і скажи, що таке село. Хатки, вулиці незаметені, клуні, стодоли, ожереди, школа, сельбуд та сільрада. Тихо в селі.

Не те в місті. Окаті автобуси, пузаті вантажні машини, вередливий трамвай, голосисті візники, міліціонер із червоною паличкою на розі вулиць, блискучі вікна по крамницях, чомусь то нафарбовані жіночі губи, знов очі дівочі, що їх сині смуги оповили: веселі, засмучені, здорові, недужі, молоді, старі — люди, люди, люди! Вулицями рух, на майданах людські мурашники, на околицях високі димарі і ще

на околицях великі виробні, де крізь вікна видно розпалену на воду крицю, залізо, де машини грають свою рівну, нудну, а разом з тим і веселу пісню.

І Денисові, що сьогодні світанком покинув своє село, Денисові, що звук до простої хати, де двоє вікон, де тільки мати та він, де вночі міцно все спить і туманами дихає, — Денисові так важко слухати гомін міста, так важко його зрозуміти, Денисові болить голова, болять руки, ноги.

Просто все сталося. Крамар запитував, — Денис відповідав.

— Почім гуси?

— По три...

Крамареві руки помацали м'який гусячий пух, помацали біле, гусяче м'ясо.

— А гиндик?

— П'ять карбованців...

Ще рука крамарева торкнулась мішка з пшеницею.

— Скільки тут?

— Три пуди.

— Почім пуд?

— Карбованець...

А потім Денис поклав мішок у крамниці під стіл, гиндик та гуси примостились в куточку, де картопля лежала.

Зашелестіли в кешені три папірці: новенький червінець, зелена троячка та жовтий карбованець.

3.

Загули гудки за містом, швидше забігали трамваї навантажені, поповзли вулицями авто, розійшовся базар, а крамарі брязкотіли довгими залізними прогоничами.

Пригадав, як мати прощалась. Сказав Денис:

— Поцілуйте мене, мамо!

Поцілувала мати.

— Не барись, синку. А коли пізно, то проти ночі не їдь. У місті, на постоялому заночуй, а додому ранком повертайся, по видному.

То коли почув Денис гудки виробень, коли ухо його залоскотав вечірній гомін, коли сонце червоні-червоні плями-зайчики поклато на вікна, завернув Денис у вузький завулок за базаром, розпріг на постоялому дворі коня, збрую та шаньку до хати заніс, засипав коню на ніч мішанки, а сам ліг спочити на твердому, дерев'яному ліжкові.

За вікном метушилось, немов кудись пориваючись, місто, юрба пливла вулицею, запалювались ліхтарі жовті, блискучі... Аж біля серця, в кишені лопотіли три папірці: новенький червінець, зелена троячка, жовтий карбованець.

Покликало місто.

— Вийди на вулицю. Світло... музика... танки... Прийди— візьми.

І послухав Денис, пішов.

Вулицями туман котився, і, мабуть, не туман то, а дим виробень. У пивниці весело грали три гармошки і хтось п'яно-п'яно співав. Крізь вікно видно було, як бігали кімнатою прислужники, як наповнювалися вщерть шклянки пивом, як біла піна через вінце збігала на столи, лилась на підлогу.

Не одна пивниця, а багато. Гармошки, скрипки, чорні струменти великі, що грають так, немов гурт парубків та дівчат співає веселої, бадьорої пісні.

Ще вулицями міста каштани посаджено, листаті каштани, що вдень тінь кладуть на асфальт, а вночі кортить їм все заховати від блискучих, жовтих очей автобусів, від людського ока все кортить заховати.

А хоч як ховають усе каштани, а Денис заглядів на ослоні в затінку дівчинку. І дівчина його загляділа, привіталась.

— Здоров, Денисе!

Здивувався Денис. На бік одійшов, подивився, як світло вікон пивниці лягло на обличчя дівоче, як заблищали золоті зуби, як очі дівчини додивились до нього. Та й запитав:

— А ти мене знаєш?

— Звісно. Ти звідки?

— З Свининець.

— Чого ж тебе не знати? Це де князя Бобринського економія була. Добре знаю, бо там служила.

Так радісно було в чужому місті, на незнаній вулиці, де люди чужі й порожні, зустрінути когось знайомого, зустрінути дівчину, що знає Свининці, знає економію, що може пригадує, як батько Денисів служив за вантажника в пана...

— Сідай, хлопче.

І сів Денис.

Засміялись очі дівочі великі, чорні, червоною каблучкою

вирізались нафарбовані губи, як два вогника в роті заблищали зуби, вигнулося гадюче тіло.

Вулицею заголосив авто, двоє великих ліхтарів-очей дві смуги поклали на брук... заховались ліхтарі за рогом.

Сонце зустріло за містом. На роздоріжжі, де шлях від Озерища до Головатого перетинає шлях до міста, зустріло зле, вередливе сонце. Довго воно дратувалось, дровичлось на сході, довго червона, зелена та блакитна барви, мов мережка, снувались краєм неба, вип'ялось сонце на хвилину червоною хлібиною, а тоді впірнало сонце в хмари, а з-під сонця, від сходу покотив вітер, загравав перекотиполем, забренів дротами телефона.

І коли повіяв вітер, коли немов чоло хто поцілував холодними губами, віжки за лушню прив'язав Денис, замислився.

— Ніч була. Довга ніч. Двоокий авто, дівчина Катеринка, пивниця, гармошка... пиво... пиво...

І знов вулиця. Холодна, порожня, темна. Тільки ліхтарі від рога до рога світили. Садок якийсь. Червоні, нафарбовані губи холодні, а гнучке тіло в'яле, як рибина під сонцем.

Вітер війнув. На хвилинку сонце визирнуло з-за хмар, щоб думки розвіяти й знов потонуло в хмарах.

Кінь мішанку кінчив. Їржав, бо пити кортіло. А додому важко було втрапити, бо перед світанком зовсім спорожніли вулиці, затихли.

Стоять стерні, росою намочені, отави примерзлі стигнуть.

Так кортить матері сказати:

— Поцілуйте мене, мамо!

І щоб мати поцілувала.

4.

А матері чи не те кортить? Вив собака вночі, вітер віконницею бавився, боліло серце матері.

Аж в обід Денис приїхав. Прямо до клуні через город покотив, розпріг коня, воза на току поставив, поклав дугу на шию коневі, віжки в руки взяв, повів коня до стайні, поставив йому обмішку, до хати мовчки ввійшов.

Та й сів на покуті. А мати ткала. Очі такі радісні, прозорі. Коли ж Денис невеселий, засмучений.

Запитала:

— Занедужав, може?

— Болить мені, мамо. Ні копійки не привіз. Все пропало. Затужила мати, на варстат схилилась.

А Денис промовляє:

— Поцілуйте мене, мамо!

І далі каже:

Не цілуйте мене, мамо!

Засмучена мати, сльозами вмита, Денис на покуті, мов камінь, а на комені кошеня риже верещить: вгорі — пече, вниз страшно скочити.

5.

Заплатили продподаток. Не копійками, а сльозами заплатили.

Поїхав Денис до району, гроші віддав там, помітку видали, над вечір додому повернувся та й розмовляв із матір'ю.

— Заплатив, мамо, все віддав. А ви не плачете — моя провинз, — сам відроблю. Взимку весь гній Каленику на поле вивезу, от і повернемо позичене.

Зідхнула мати.

Вийшов Денис на двір, кругом хати тричі обійшов, виломив довгу очеретину, горобців у клуні поколошкав, до хати знов повернув.

А мати тим часом надумалась.

— Оце, Денисе, така моя думка! Чим поневірятись одному, чим на досвітки взимку вчащати, треба тебе, хлопче, оженити.

Поглянув Денис на матір. Сидить вона немічна, болять їй руки від горшків, крутить поперек від важкої помийниці, а в очах така любов, такі прозорі, чисті ті очі, лихої думки в їх нема.

Сів Денис.

— Ні, мамо!

Зиркнула стара на вулицю, а на призьбі в Андрійця Миколи двоє немовляток сидять і сонечку рученята показують, немов бавляться з сонцем.

— Треба, синку. Ой, треба. Коли б то невісточку... онуку...

Збіглись зморшки чолом, край рота западини, а очі такі суворі.

— Не треба!.. Не можна, мамо! Мовчав я, нічого не казав про те, де гроші поділись. З дівчиною я гуляв непутящою, пропив гроші, процілував.

— Ти ж казав, вкрали?

— Не гроші вкрали, а що найдорожче в мене, черствою рукою забрали. Нічого в мене нема тепер, мамо! Нічого!!

Діти Андрійця Миколи втішались сонцем, вийшла мати, молода Олена Андрійчиха, забрала дітей до хати, бо мерзнуть діти, коли холодок село увечері обгортає.

Далі казав Денис:

— Горе мені, мамо. Гуляв я в місті всеньку ніч з дівкою, пропив я тоді гроші, мамо, всі до останку. А тепер погано мені. Заслаб я, мамо. Сьогодні, коли податок платив, до лікарні ходив. І ще буду ходити, бо треба мені лікуватись, мамо! Погану кров з мене треба вигнати. Довго буду ходити.

Звисли руки старечі, поцілував червоний вечір пітні вікна, чорна ряма й червоні шибки вималювались на комені, позіхнула кішка на черені.

Схилив голову на руки Денис, низько до стола притулився, гарячим чолом на холодний твердий стіл ліг, кінчив:

— Пранці у мене, мамо. Казала мені дівчина непутяща, коли не хотів з нею до пивниці йти, що азіят я, що культура наша азіятська. А яка ж культура у їх, мамо?

Нічого не відповіла мати. Захлипала, заплакала, як мала дитина.

— Поцілуйте мене, мамо!

Підійшов до матері — зупинився.

— Ні, не цілуйте мене, мамо... Не можна. Гнила кров у мені.

Догоріло багаття за селом.

6.

Лікар колов гострою голкою тіло, вливав у жили прозору рідину, що гнилу кров руйнує, приказував лікар:

— Не турбуйтеся. Культура — велика річ. Ніяка хвороба не страшна. Пройде рік і знов будете здоровим чоловіком. І згадки не буде...

Коли йшов полем за шість верстов додому Денис, пухирі боліли на тих місцях, де лікар колов, дерев'яні... тіло, а дощі спочатку, а згодом мороз добре дошкуляли.

Жалібно співали в степу дроти телеграфні, хтось тугу чи радість ними за тисячі верстов передавав, вихрів вітер, мороз шпигав у кінці пальців, а думки розмотувались ланками.

— Хвороба? Не хвороба, а поле занехаяне: не дбай за його — пропаде; виори, підлікуй — житом зацвіте.

— Жінка добра? Борозний віл — товариш. Ти ріллею піди, напинайся, а вона нехай борозною простує, до пуття борозну покладе.

І коли думав Денис про ту жінку, що як підручний віл йому в тяжкій роботі допомогати буде, то й згадував Саньку Приходьківну, пригадував її веселе чоло, її безжурні очі, здорові руки... стан!.. чудову дівчину пригадував!

В очах Денисових надія мерехтить.

— Побратись, діти.

А з боку вітер:

— В'ю... у... у... у...

Та й засліпить очі Денисові.

Зупиниться Денис, вітру гукне.

— Не борсай. Не азійської ми культури, ми люди тієї культури, що от як земля пнемось плодити, жити нам кортить і щоб жили наші діти.

Вітер знов.

— В'ю... у... у... у...

Холодний вітер.

7.

Був великий піст, ще раніш пилипівка пройшла, до масниці почало село весілля справляти, почали парубки від перелаза до перелаза ходити, почали гарбузи з собою носити.

А Денис спить, коли всі розбуркані, коли в кожній хаті радість цвіте. Ще б не спати, ще б не спочинути, коли до лікарні шість верстов, коли ноги болять і коли лікар твердо сказав, що вже після спасівки йому жінку взяти можна, що незабаром кров у його тілі буде така, як от кров молодого ягнятка.

Спить Денис у масниці, снить про веселе обличчя Саньки Приходьківни, ввижаються йому безжурні очі, здорові руки, веселе чоло.

А матері не спиться. Мовляв, все село гуляє, а син лежить. Одягла стара латану кожушанку, курку під полу

взяла та й пішла навпростець за кладовище до шептухи-ворожки Валкової.

Довго шепотіла баба шептуха.

— А поперек йому болить?

— Ні, нічого.

— То може очі над вечір запоною застилає?

— Ні...

— Після обід не гикає часом?

— Гикає, бабусю...

Замислилась шептуха, прошепотіла щось, немов зів'ялий лист з дерева упав.

— Серце мені болить, бабусю. Усі парубки женихаються, на кожному подвір'ї бубон та скрипка виграє, а в мене — домовина, а не хата. Ще каже, що й не думає жінки собі до пари шукати. Запало йому в голову, що занедужав, от і лежить.

Щось прошепотіла ворожка, не то молитву, не то лайку, вип'ялась на лаву, шматок скла бемського від ікони взяла, приказала, немов зважила:

— Потовчіть це скло. На порох потовчіть. Зваріть кашу гречану круту, скло туди засипте, нагодуйте його, а ні одного слова йому не кажіть. Як рукою зніме.

Снилось ще Денисові в той день, що вже весна прийшла. Поглянув спросоння у вікно — зима, і мати з вулиці до хати йде.

Веселіло серце зранку.

Морозяні сні розвіяло сонце, вискочило горобцем воно веселим на небо, на сніг теплу руку поклато, задзюркотіли сніги, заплакали стріхи дрібними краплями.

А після обід — не те!

Приказала мати, коли стіл прибирала:

— Добре поїв, синку. А ні крихти каші в мисці. Якби так щодня їв, то де та хвороба поділася б. Де поділася б гнила кров...

І навіщо кров пригадала?

Погано зробилося Денисові: запекло, зарізало, а кров, таки справді чиста, не гнила кров тілом полилася. Важко було, не сила дихати, не сила встати.

Ось-ось, здавалося, помре. Мов помелом промайнула через село мати, ворожку привела.

Стогнав Денис.

— Помру, мамо. Як азіят... помру. Дихати важко, пече в середині... помру.

А ворожка біля печі шепотіла. На великодну паску свяченою водою бризкала, з вуглини непочатою водою хату кропила.

Залоскотав вечір сніг пухнявий, защебетав мороз, зарипіли сани повз причілок.

Хотів глибоко-глибоко дихнути Денис, аж руки над себе підійняв... та й не дихнув.

Ударили в дзвін до вечерні.

—

Ходить селом мати, а за нею собаки бігають.

Приказує мати:

— Азіяти ви! Азіятська культура!.. у-у-у!..

І далі йде селом. Розхристана, невмита, божевільна.

Ходить мати, шукає азіятів, що сина забрали.

А не знайти їх матері...

1926.

ЗАПІЗНИЛИЙ ТВІР.

1.

Хоч я й знаю давнє прислів'я: *De mortuis aut bene, aut nihil*¹, але в інтересах істини, в інтересах усіх громадян, а найбільше тих, що всю свою енергію перетворюють на оберемки паперу, рівними рядками списаного, я мушу, майже й покепкувавши над світлою пам'яттю чоловіка, що тільки недавно помер, розповісти правдиво цю історію.

Знов спонукає мене написати це й глибока пошана до критиків та істориків письменства, які вважають за святий свій обов'язок розколоти, як горіх надвоє, душу кожного письменника, зазирнути туди, чорне від білого одібрати, визнати його геніяльним, талановитим чи нездарою.

Я ж нікого не суджу — тільки переказую те, що було.

2.

Чи то в лікарні, коли мати породила, не промили йому очей розчином пекельного каменя, чи може на базарі під ятками, де пройшли його найкращі роки дитячі, хто чорним злим оком зачарував його, чи може за тяжкі гріхи батьків своїх, — але Ониськові Безродному було не так, як людям.

Ще в школі ходив він самітній довгими коритарами, цурався товаришів своїх, правою рукою вовтузив у кишені гострий олівець, а лівою стискував тоненький „bloc-notes“, очі зводив догори, щось шепотів недокрівними сухими губами.

А незабаром вся школа знала, що ті губи прошелестіли:

---

¹ Про мертвого або гарне, або нічого.

Почему отдельно девочки,
Как неправильно устроена земля;
Превратит гимназию в дом публичный —
Вот чего хочу безумно я.

На автора цих рядків, що до того часу вже мав буйне волосся на голові й блискучі, з чорною відтіню очі, поглядали масними очима дівчатка-школярки, заздро дивились товариші шкільні,— тільки директор подивився на нього суворо, довгі години пробував збити хлопця з манівців, а коли почув, що:

Не гимназия — горы Араратские,
Не директор — а подлец.
Воспитатели — собаки кусающие,
Все взорву, чтоб был конец,—

тоді директор розпалився дуже, всіх учителів скликав взяв, як кажуть, у роботу Ониська Безродного і... ткнув йому вовчий білет...

3.

Дівчину Валю Онисько покохав, бо вже сімнадцять минуло, над верхньою губою почав пух рости, а в жилах кров роз'ятрилась.

І дівчина Валя покохала його, серце не кам'яне мала, а до того ж серце те покропили розмови пожильців міста про те, що Онисько — анархіст, що йому єдиний притулок — Сахалін, що не буде пуття з його, коли його до рук не прибере жінка. Отже, Валя була тієї думки, що вона саме й є та жінка, що з Ониська чоловіка зробить.

Цілувались вони в садочку міському, під рясними акаціями в затінку, пригортав дівчину Онисько до серця свого роз'ятреного, розказував, де яка зоря на небі висить, казав про людей, що на Марсі живуть, і ще казав, що вже почали від Марсу до землі залізницю будувати.

Забула Валя назви зір, не чула біля грудей своїх серця пекучого, не діждалась, коли закінчать будувати залізницю від Марса, а дочекалася листа, що кінчався гіркими-гіркими словами, солоними словами, як вода в морі:

Я пам'ятник собі створив важкий і вічний,
Породиш сиша от, імення дай Іван;
Коли ситняг співа і зорі тонуть в небі,
Ониська, серденько, Ониська пригадай.

Мабуть, не раз і не два пригадала покритка Ониська, мабуть, не раз плакала над сином — безбатченком Іваном.

4.

Зачіпку знайшов Онисько на вокзалі. Носив на собі важкі мішки-п'ятерики, цілий день сновигав від вагонів до цейхгавзів, а всеньку ніч шелестів губами, у розпуці запалював ліхтарика біля свого ліжка, зубами обгризеним олівцем писав за рядочком рядочок, а в них вихваляв сонце, зорі, місячні ночі, дівчат карооких, що цілують, немов гарчу воду на потилицю ллюють...

Пакував рядочки ті, за сторінкою сторінку складав, надсилав до редакції, а в клубі увечері старанно проглядав газети та журнали, намагаючись знайти там пахуче, яскраве прізвище:

— Онисько Безродний.

Минали дні, вечори, ночі, тижні на швидких колесах котилися у безвість, — не було ні відповіді, ні поради.

Тож мало не помер Онисько, коли побачив, що дванадцять рядочків його віршів, сотня соковитих барвистих слів причепурилися на шпальті газети, чорними тілесами літери затанцювали.

Пройшов вокзалом гомін, чутка прокотилася, що мішки носить тут видатний письменник Онисько Безродний.

А коли Ониська запитували про те, дивувався, здвигував плечима:

— Може й так! — відповідав.

5.

Страшні дні для Ониська почалися. Почав писати вірші та поеми фунтами, аж у самого тіло тремтіло й терпло, коли все те перечитував, за старою звичкою пакував сторінки, до редакції посилав.

Мовчали редакції, як паровоз, що не має вібла й розподільників.

Пішов Онисько до дівчат непутящих, пив оковиту й оком не моргав, читав зустрічним вірші та поеми свої, бачив сльози на п'яних очах і сам плакав, а вранці знов стояв у черзі вантажників, щоб п'ятерику на свої плечі прийняти.

Мовчали редакції.

Вовчою лютістю запалився Онисько, забув дівчат непутящих, забув смак оковитої, довгі ночі не спав — повість велику писав про ті часи, коли на землі новий потоп буде, коли розіллються ріки та що буде по тому.

І другу, ще більшу, повість написав Онисько про війну підземну й надземну.

Мовчали редакції — ні поради, ні порятунку.

Довго сподівався Онисько на відповідь, а тоді, коли знов горілка завадила, коли губи набубнявіли від поцілунків тих дівчат, що любов'ю по бульварах торгують, на довгі ночі сів, на роботу не ходив, так, як Данте за часів середньовічних, писав великого романа про сумирного чоловіка, що помер від кохання, написав романа, що той чоловік відчував після смерти.

Роман був цікавий, робітники-вантажники відвідували Ониська та дарували його їжею на прожиток, слухали слова незрозумілі Ониськові й плакали на грудях його чи то від насолоди великої, чи то від тяжкої роботи.

А коли роман пролежав кілька довгих місяців у портфелі редакції поважного часописа, коли Онисько схуд, як скіпка, від важких думок, коли серце йому почало стукотіти важко вночі, коли вже й ногами несила було ступити, тоді редакція лаконічно написала відповідь Ониськові:

— Коли не піп, не микайся в ризи, казали раніш. А ми вам радимо не писати романів, коли не маєте потрібного літературного баласту.

Тільки робітники-вантажники розуміли Ониськову тугу, розуміли, чому харкотіння в нього червоніє кров'ю, чому глибокі синці під очима, чому опухли — набубнявіли ноги.

6.

Чув Онисько свою смерть...

Чув її найбільше ночами, коли стихав вокзал, котились на південь і на північ останні поїзди, перони замирали. Чув, як вона непомітно підходить, холодними суглобами, кістками руки давить йому горло, тулиться до нього, хоче поцілувати, а поцілувавши, вбити.

Зібрав останні сили Онисько.

Знов узяв у руки олівець, зібрав весь чистий папір, схилився день-ніч, знову день і довгу ніч над столом, на-

писав листа до редакції, писав про дитячі роки, писав про любов до Валі, про тяжке поневіряння писав, про роботу вантажника, що п'ятерики підіймає, а має за те копійки.

Ще писав про життя своє тяжке без родини, без хати, писав, як то важко любити дівчат непутящих і як важко тим дівчатам жити, писав, яка гірка отрута горілка, як вона непутить чоловіка.

Писав Онисько про те, як він довгими ночами виплакував свої вірші, поеми, повісті, романи, як він їх творив, а тому, що важко було творити, то й помирає тепер.

Послав листа цього до редакції, знову ліг на ліжку тверде, чув, як болять пролежні, як важко йому дихати, довгі дні.

Так і помер.

На кладовище виряджали його вантажники, несли гомінкими вулицями, а невеличка оркестра, що на неї гроші збирали на вокзалі, грала смутний марш.

На розі двох вулиць почули вантажники, як дзвінками голосами вигукують газетярі:

— Читайте повість нового видатного письменника Ониська Безродного! Листи робітника!

— Читайте!..

— Читайте!..

І було смутне обличчя кожного вантажника, смутного марша грала оркестра, немов морем широким, плив вулицею Онисько.

Вже нічого не чув.

З М І С Т.

Соняшний зайчик	3
Бринять осокові	37
Вітер з гір	64
Батьківський закон	73
День відпочинку	80
Тринадцятий поверх	90
Пароль	96
Юрко Язик	104
Директор	116
Азіатська культура	125
Запізнілий твір	134

КНИГОСПІЛКА

ХАРКІВ, Горяїнівський пр., 2.

КИЇВ, вул. Воровського, 48.

СУЧАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО.

Антоненко-Давидович.— Синя волошка. Оповідання	(друк.)
Бузько Д.— На світанку. Оповідання	1 крб. — к.
Бузько Д.— „Голяндія“. Роман з життя сіль.-госп. ко- муни	1 50
Вігдорович П.— Сталеве серце. Роман.	2 50
Вражливий В.— Молодість. Оповідання.	2 —
Вражливий В.— Батько. Повість.	— 60
Гордієнко К.— Славгород. Роман.	2 50
Досвітній О.— Постаті. Повість.	1 25
Качура Я.— Чад. Роман.	1 50
Ковтун І.— Яструби. Роман. 2-е видання.	(друк.)
Копиленко О.— Твердий матеріал.	
Кость Котко. Щоденник кількох міст	1 крб. 50 к.
Кость Котко.— Сонце поза мінаретами. 2-е вид.	1 „ 20
Кузьмич В.— Польот над Кавказом. Авіо-експедиція комсомолу.	— „ 90
Лісовий П.— Микола Ярош (В полум'ї революції). Ро- ман-хроніка. Вид. 2-е доп.	— „ 90 „
Лордкіпанідзе.— Зайві люди. Повість.	— „ 40 „
Мар'ямов О.— Шляхи під сонцем.	1 „ — к.
Орлянд.— Греблі. Роман.	(друк.)
Підмогильний В.— Проблема хліба. Оповідання. 2 вид.	(друк.)
Підмогильний В.— Місто. Роман. 2-е вид.	1 крб. 70 к.
Склярєнко С.— Вітер з гір. Оповідання.	
Слісарєнко О.— Чорний ангел. Роман.	„ —
Слісарєнко О.— Сотні тисяч сил. Оповідання. 2-е вид.	(друк.)
Смолич Ю.— Господарство д-ра Гальванеску. Фанта- стичн. роман.	1 „ 15
Смолич Ю.— Півтори людини. Роман 2-е вид.	(друк.)
Тенета Б.— Десята секунда. Оповідання.	1 крб. — к.
Шкурупій Г.— Жанна батальйонерка.	1 „ 60
Шкурупій Г.— Страшна мить. Оповідання.	— „ 80
Шкурупій Г.— Пригоди машиніста Хорна.	— „ 25
Шовкопляс.— Студенти. Оповідання.	— „ 90
Шпол, Ю.— Золоті лисенята. Роман.	3 —
Яновський Ю.— Майстер корабля. Роман. 2-е вид.	1 75
Яновський Ю.— Кров землі. Оповідання. 2-е вид.	1 „ 10
Яновський Ю.— Чотири шаблі.	(друк.)

Б 263313

СКЛАД ВИДАННЯ:
КНИГОСПІЛКА
Харків, Горяїнів пр. 2
Київ, Воровського, 48.

Ціна ~~1 карб.~~